

használni csak a miniszternek előzetes jóváhagyásával lehet. Kettőnél több tanteremmel bíró iskolaépületek tervét az e célból a miniszter által megbízott műépítészek készítik el. A mintaterveket és néhány kész épület képét ábrákban mutatjuk be.

Egy egytanítós elemi iskola részei: a 10 méter hosszú, 6,3 m széles, 3,6 m magas tanterem, ennek előtere, a két szobából (együtt 45—55 m²), előszobából, konyhából és kamarából, s kisebb-nagyobb, felül fedett, oldalt nyitott tornácokból álló főépület, a szükséges, a tanyán való gazdálkodást is lehetővé tevő melléképületekkel (istálló, ólak). A tanyai iskolákkal kapcsolatosan, ott, ahol a közelben elérhető templom nincs, egyes helyeken a tanteremmel kapcsolatosan, annak meghosszabbításaként oltárfülkék is épülnek. Kéttanítós iskoláknál egy-egy szertárszoba is épül úgy, hogy az szükség esetén a nőtlen tanító, illetve a tanítónő lakásául is szolgálhasson.

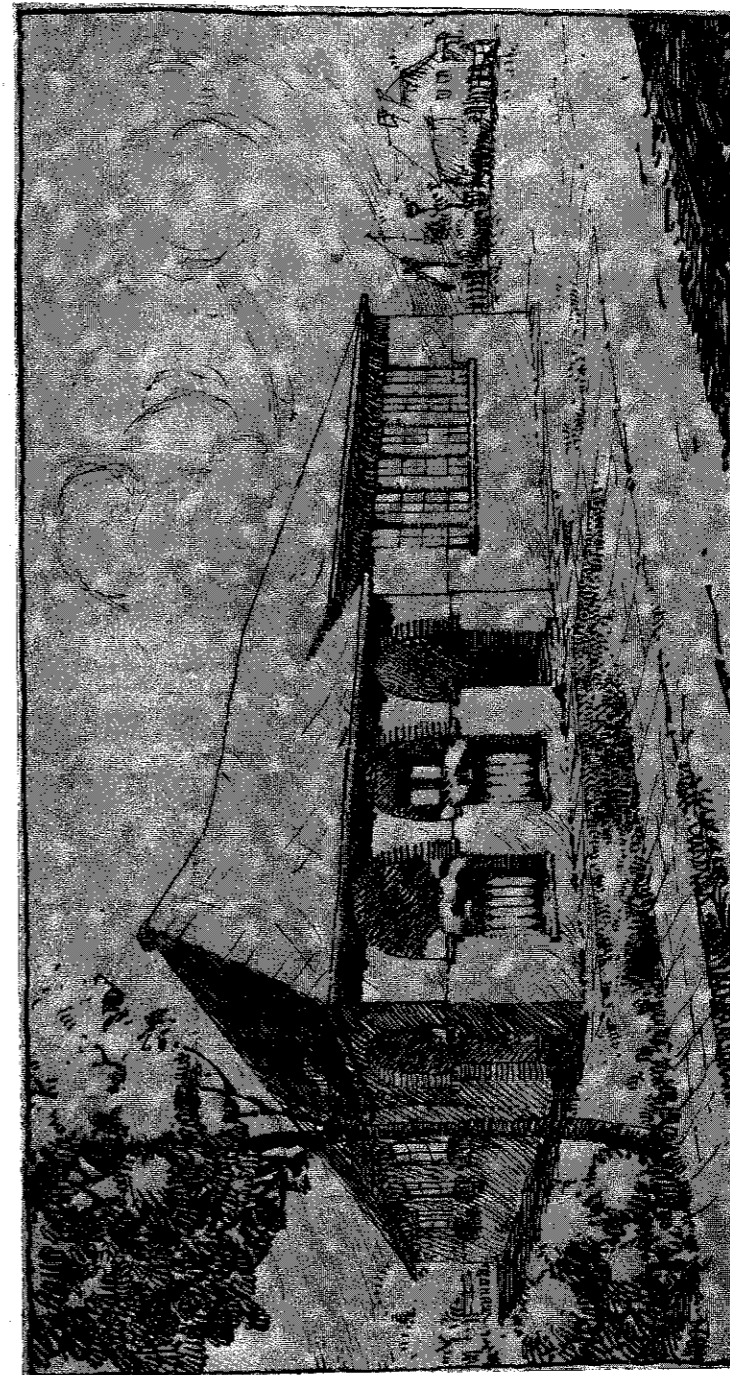
Fontos kikötése a rendeletnek, hogy az építkezésnek csakis *szilárd anyagból* (égetett téglá, terméskő, esetleg mészhomoktégla) szabad történnie. A tapasztalatok szerint a *vályogtégla* alkalmazása nem célszerű. Igaz ugyan, hogy ott, ahol jóminőségű vályog van, az abból épült magánlakások néha évszázadosak; ámde a vályogépület állandó gondozást igényel s elhanyagolás esetén rohamosan pusztul. A beérkezett jelentések szerint nagyon sok, vályogból épült 20—25 éves iskola máris rozszott állapotban van, sokat mint teljesen újjáépítendő a programba be kellett venni; ily tapasztalatok után a vályogból való építés megengedése már csak azért sem volt célszerű, mert a vályog- és tégláépítés közötti különbség egy egytantermes és tanítói lakásos iskolánál nem tesz ki többet, mint 3500—4000 pengőt.

Az építető bármily magas összegű építési segély engedélyezésénél az iskolafenntartó, állami elemi iskolák építésénél a politikai község. Az építető a jóváhagyott tervek alapján a Közszállítási Szabályzat rendelkezéseinek megfelelően az államépítészeti hivatal bevonásával nyilvános versenytárgyalást hirdet s a legmegfelelőbb ajánlatot tett vállalkozóval a nevezett hivatal hozzájárulásával szerződést köt. A minisztérium a bemutatott szerződés alapján folyósítja a segélyt, illetve kölcsönt; a költség többi részét az építető folyósítja. Ami az építési *költségeket* illeti, a jelzett módszer szerinti építkezés olcsóbb, mint az állam által végzett építkezések. Az építési akció megindulásakor nagy átlagban 24—25.000 pengőbe került egy egytanítós tanyai iskola (1 tanterem, 1 lakás, mellékhelyiségek) felépítése kézi- és ígásnapszám s belső berendezés nélkül. Egyes vidékeken, így Szabolcsban, Szatmárban s főleg Borsodban az építkezés ennél az átlagnál olcsóbb, míg Csanádban, Békésben, a főváros környékén s főképp Debrecenben jóval drágább. A vasútállomástól nagy távolságban levő tanyákon az építkezés jelentékeny többköltséggel jár.

Az építési akció eddigi lefolyása.

Az építkezési akció lebonyolítása háromféle módon történik: a központi tisztviselők helyszíni tárgyalása, az 1926. évi VII. t.-c. alapján kiküldött hármás bizottság jelentései s végül a beérkezett, a helyi hatóságok (közigazgatási bizottság, királyi tanfelügyelő) véleményes javaslatával ellátott folyamodványok alapján.

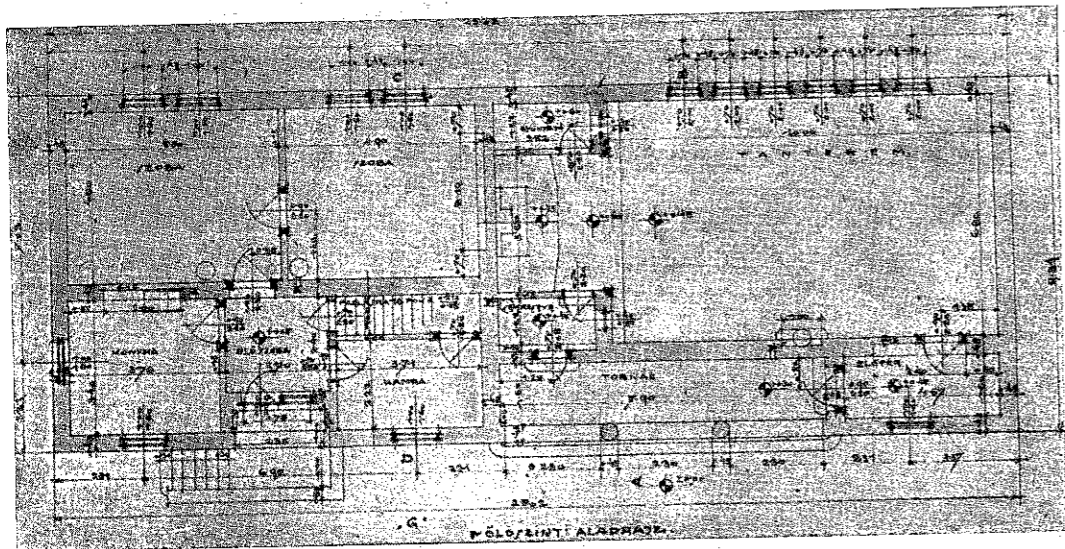
Az akció kezdetén, 1925 nyarán szükséges volt, hogy az építkezéseket a központi tisztviselők helyszíni tárgyalásokkal készítsék elő, mert az írásbeli úton való elintézés, az elkerülhetetlen többszöri iratváltás a már rendelkezésre álló fedezet gyors felhasználását lehetetlenné tette volna. A törvény 5. §-a szerint a miniszter a közigazgatási bizottságoknak *rendszeres munkálatot* küld meg, amelyben statisztikai adatok alapján ki vannak jelölve mindama helyek, ahol népiskola létesítése szükségesnek látszik. Ezeknek az adatoknak, vagyis a minisztérium által készített programnak a helyi viszonyokkal és szükség-

Tanyai iskola az 1926. évi mintaterv szerint.

letekkel való egybevetése végett a közigazgatási bizottság egy kiküldött tagja, az állam-építészeti hivatal vezetője és a királyi tanfelügyelő helyszíni szemlét és tárgyalást tartanak. A bizottságok főleg a külterületen tervezett iskolák ügyének tárgyalásával bízták meg; feladatuk volt javaslatot tenni arra nézve, szükség van-e a programba felvett iskolára, nincs-e szükség a programba fel nem vett helyeken is új iskolára, továbbá arra nézve, hogy az iskola érdekeltégi vagy más jellegű legyen-e. Az érdekeltégi iskolának a körzetét is pontosan meg kell állapítani, továbbá az építésre alkalmas telket s végül javaslatot tenni arra, megokolt-e, s ha igen, mily összegű építési segély és kölcsön. A javaslatok felett a közigazgatási bizottság határoz; határozata ellen a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez lehet felelkezni.

A közigazgatási bizottságok javaslatai az 1927. év folyamán beérkeztek, de mint-hogy az érdekelték részéről számos felelkezés érkezett be és sok esetben új eljárást

A D. jelű egy tantermes, kápolnás iskola alaprajza.

kellott elrendelni, egyes külterületi iskolák ügyében a végleges döntés csak az 1928. év első felében fog megtörténni.

Az iskolaépítési akció megindulása előtt gróf Klebelsberg Kuno miniszter az összegyűjtött adatok áttanulmányozása alapján megállapította a program keretén belül a *sürgősségi sorrendet* is a következőképpen:

1. Legelőször az akció megindulásakor már megkezdett, de az iskolafenntartó anyagi erejének kimerülése folytán *félben maradt iskolák építésének befejezését* kell támogatni, ha az illető építkezés tényleg szükséges s az építési terv elfogadható. Ily esetekben kivételesen a kőalapon vályogból épített iskolák is kaphattak segítyt.

A sorrendben következnek:

2. Az *iskolátlan* községek.

3. Az elegendő számú tankötelelessel bíró *külterületek* (tanyák, majorok). Részben ebbe a kategóriába tartoznak a *házhelytelepek* is.

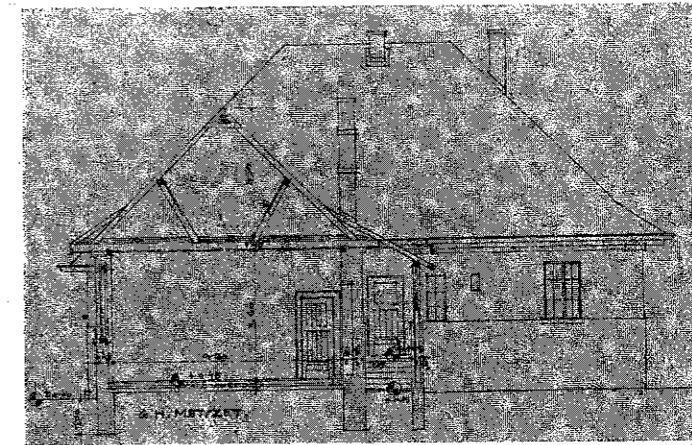
4. A *zsúfolt* külterületi és belterületi elemi iskolák megfelelő számú új tanteremmel való fejlesztése.

5. A *meg nem felelő* külterületi és belterületi tantermeknek és tanítói lakásoknak kicserélése. E program keretén belül különös gond volt fordítandó a *Balaton* partján

levő községekre s az akciónak egy külön része volt a *fővároskörnyéki elemi iskolák* ügyének rendezése. Törekedni kellett arra is, hogy oly helyeken történjék elsősorban az építés, ahol az új tantermek teljes benépesülésére lehet számítani (50—60 tanulóra).

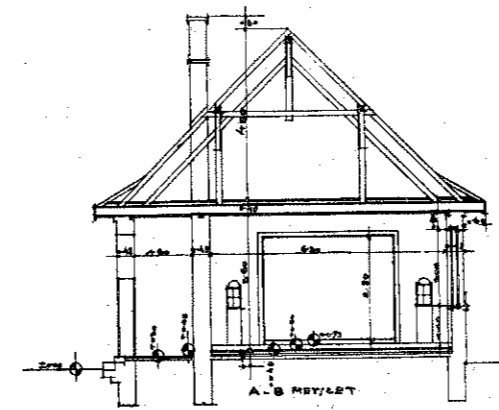
Az O. N. É. A. új tantermek és tanítói lakások építésére vehető igénybe, *nem* a meglévő épületek *helyreállítására*. Az alap működésének megindulása után csakhamar özönével jöttek iskolafenntartóktól a kérések, amelyekben erősen elhanyagolt iskolaépületeik korszerű helyreállítására, átfestésére (a padlók, tetőzet, ablakok kicserélésére, melléképületek tatarozására) kértek támogatást. Mint-hogy azonban ily módon a fedezet nagy része igénybe vétetett volna anélkül, hogy az objektumok száma és befogadóképessége bármit is emelkedett volna, értesítették az iskolafenntartók, hogy az épületek jókarban tartása feltétlenül az iskolafenntartó kötelessége s ily célokra az O. N. É. A. támogatást nem nyújt. Igen kivételesen, rendkívül szegény iskolafenntartók kaptak némi támogatást akkor, ha már nem helyreállításról, hanem *átépítésről* volt szó, vagy a tanterem méretei bővültek.

Az akció lebonyolítása már az 1926:VII. t.-c. életbelépése előtt, 1925. évi augusztus havában megkezdődött. Az eljárás módja az idők folyamán teljesen kialakult. Gróf Klebelsberg súlyt helyezett arra, hogy az építési akció áldásaiban az ország minden része,

D. jelű iskola metszete.

minden megyéje arányosan részesedjék. Mint-hogy az akció sikeres lebonyolításához sok tényezőnek állandó együttműködése szükséges,

D. jelű iskola metszete.

egy-egy megye összes építkezési ügyei a központban egy referens kezében futnak össze, aki a helyszíni tárgyalások révén a megyének öt érdeklő viszonyairól beható tájékozódást szerez. Amennyiben a sürgősségi sorrend nagyobb sérelme nélkül lehet, a könnyebb kivitel érdekében célszerű egy évben *egy-egy megyének összefüggő részében* az ott sürgős építkezéseket egyszerre lebonyolítani. Ilyen nagyszabású részlet-akciók voltak pl. a *hecskeméti* tanyákon 34 tanterem és 28 lakásnak felépítése, az *Egerben, Szeged és Debrecen*

külterületén most folyó építkezések, az előbbi helyen 43 tanteremmel és 8 lakással, Szeged tanyavilágában s részben belterületén 18 új iskola építése, 39 iskola fejlesztése 77 tanteremmel és 31 lakással, Debrecen tanyáin pedig 14 új iskola építése, 7 iskola bővítése, 40 tanteremmel és 25 lakással. Arra is van példa, hogy egész járás községei összefogtak s egységesen jártak el az építésnél. Szabolcs megye nagykállói és ligetaljai járásának községei, amelyek külterületein legnagyobbfokú az analfabetizmus, tíz község 31 iskola építésére, illetve fejlesztésére

szövetkezve, 36 tanterem és 27 lakás számára együtt szerezték be az építési anyagokat s ezáltal jelentékeny megtakarításokat értek el. A zalamegyei letenyei járásban a járási főszolgabíró irányította 16 (köztük hét, addig iskolával nem bíró) községének iskolaépítési akcióját, amelyet egységes tervek szerint egy vállalkozóval sikeresen bonyolított le. A kecskeméti, szegedi és a szabolicsmegyei új iskolákat a *Kormányzó úr Ó Főméltósága*, a zalamegyei, letenyei iskolákat *gróf Klebelsberg Kuno miniszter avatta fel ünnepélyes külsőségek között*, ezáltal is jelezve, hogy a *nemzet legfőbb irányítói is mily nagy fontosságot tulajdonítanak a kis falusi és tanyai iskoláknak.*

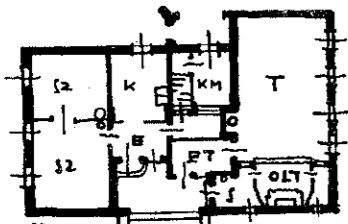
Az akció fontosabb adatait a sürgősségi sorrend szerint a következőkben ismertetjük.

1. Félbenmaradt iskolai építkezések befejezése.

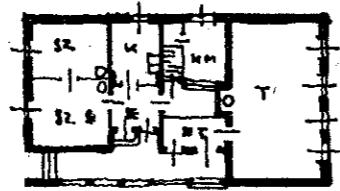
Az akció megindulása után az iskolafenntartók felhivattak, hogy a félbenmaradt elemi iskolai építkezésekről tegyenek jelentést. A beérkezett jelentések alapján 78 tanterem és 41 tanítói lakás építésének befejezése iránt folytak tárgyalások s ezek alapján az államnak aránylag igen csekély megterhelésével az egyébként gyors romlásnak kitett 119 objektum építése be is fejeztetett.

2. Iskolátlan községek.

Az iskolátlan községek viszonyaival részletesen e mű egy másik tanulmánya foglalkozik; itt csak azt említjük fel, hogy 22, eddig iskolátlan községben biztosított állami

AJELŰ I. TANTEREM
KÁDOLNA ÉS TAN. LAKÁS.

AJELŰ I. TANTEREM
AJELŰ TANÍTÓ LAKÁS.

támogatással az iskola felépítése (17-ben már meg is nyílt) s még további 20 iskolátlan község szerepel az építési programban. Feltűnőnek látszik, hogy ezen, a programban elsősorban szereplő építéseknek is a fele még nem valósult meg. Ennek azonban az az oka, hogy e programba vett községek kivétel nélkül csekély népességűek s ha normális tanköteles létszámuk eléri is a 30—40-et, jelenleg átmenetileg jóval kevesebb a tanulók száma s így a zsúfolt iskolákkal vagy népes tanyákkal szemben egyelőre mellőzendők voltak.

Az iskolátlan községeknek iskolákkal való ellátása túlnyomórészt zalamegyei probléma. Érthetetlen, hogy a régi kormányok miért nem foglalkoztak az aránylag művelt Dunántútból kiemelkedő analfabéta-szigetek megszüntetésével. Néhány jellemző példát szükségesnek tartunk itt bemutatni.

Szentadorján község állami elemi iskolájához hat, 3—4—5 kilométernyire fekvő község csatlakozott. Ezek közül most 3, mindegyik több mint 50 tankötelessel, külön iskolához jutott. A felsőszemenyei két tantermes iskolába öt község tanulója járt, összesen 376 tankötelessel. A csatlakozó községek közül a most iskolát nyert

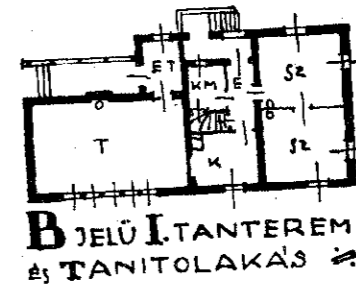
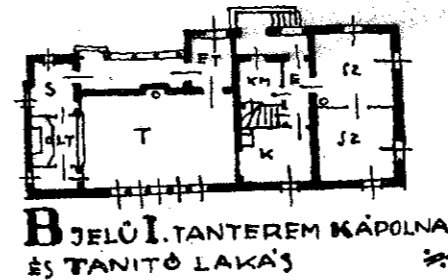
Szentmargitfalva	távolsága az iskolától	5,4 km,	tan kötelessék száma	44
Murarátka	"	"	5,6	"
"	"	"	"	118

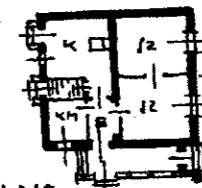
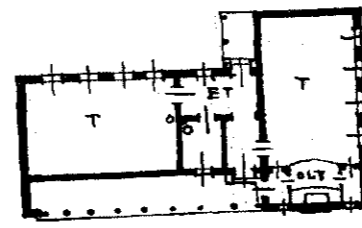
A járási székhely, Letenye iskolájához csatlakozott az iskolától 6·11 km-nyire fekvő Zajk község, 77 tankötelessel. Nem csoda, hogy az 508 főnyi lakosság közül csak 160 (31·4%) tudott 1920-ban írni-olvasni.

3. Iskolaépítés a külterületeken.

Az egész akció a tanyai iskolák jelszavával indult meg s méltán, mert az iskolába nem járók legnagyobb tömege a tanyavilágban volt. E külterületek műveltségi viszonyairól, az analfabétáknak helyenkint megdöbbentő nagy számáról e mű más részében van szó. Sikertült is eddig a külterületeken 359 új iskolának felépítését biztosítani 437 tanteremmel és 364 lakással. Ugyancsak a külterületen, a már meglévő, de zsúfolt iskoláknak fejlesztésére

tésére eddig 110 tanterem és 45 lakás s végül a meg nem felelő iskolák újjáépítésére 110 tanterem és 84 lakás felépítése biztosított, együttevén tehát az ország lakosságának 18%-át kitevő külterület az eddigi akció során biztosított 3428 objektumnak *több mint harmadát* kapta (1150 obj.) Az új iskolák általában mind népesek, sőt sok iskola oly zsúfolt lett, hogy ma már fejlesztéséről kell gondoskodni. Különösen áll ez a háború

C. JELÜ II. TANTEREM KÁPOLNA
ÉS KÜLÖNÁLLÓ TANÍTÓ LAKÁS

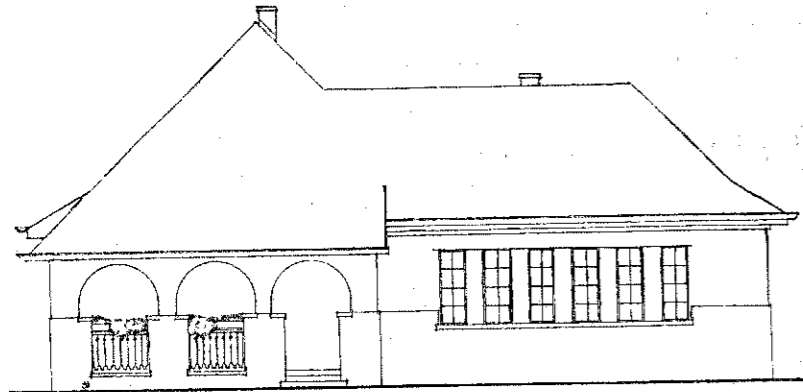
után is rendkívüli szaporaságot felmutató Szabolcsra nézve. Ime néhány, az akció folyamán felépített egy tantermes tanyai iskola ezidei tanulólétszáma:

Tiszanagyfalu—Virányostanya	104	tanuló,
Balkány—Jármly-tanya	133	« (I. osztályba jár 130)
« —Megyeri-tanya	90	«
« —Nagymogyoróstanya	100	«
Újfehértó—Micskepuszta	92	«

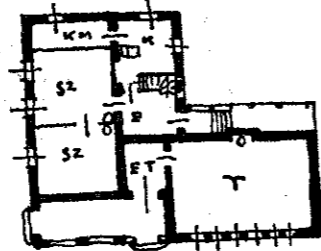
Kecskeméten, mint már említettük, a tanyákon 42 tanteremhez 34 új tanterem épült. E hatalmas gyarapodás dacára az iskolák jórésze máris zsúfolt: 18 iskolájában jut 60—80, 9 iskolájában 81—95 tanuló egy tanítóra.

A tanyai iskolahálózat kiépítésének szüksége nem szorul bővebb indoklásra. Nem is ebből a célból, hanem csak jellemzésül mutatunk be az alábbiakban néhány adatot.

A szabolcsmegyei imént említett Balkány község külterületén 1920-ban 3164 lakos volt (83% analfabéta) 480 mindennapi tankötelessel, akiknek egyetlenegy iskolájuk se volt. Most kapott 4 iskolát. Az ugyancsak szabolcsmegyei Újfehértó külterületén 4090 lakos él (62% analfabéta) 732 tankötelessel, akiknek összesen 2 iskolájuk volt (jelenleg van 8). Nem volt 1920-ban egyetlen külterületi iskolája a gazdag Hajdúböszörmény 1346 tankötelesének (jelenleg van 5), Hajdúnánás 572 (jelenleg van 3), Hajdúszoboszló 539 (jelenleg van 2), Heves község 471 (jelenleg van 3) s Jászárokszállás 617 tankötelesének (jelenleg van 4). Egytől-egyig elég jómódú községek, némelyik hatalmas községi ingatlannal. Az

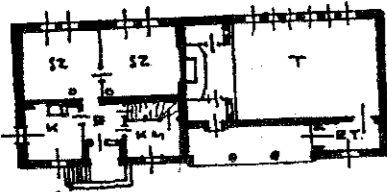
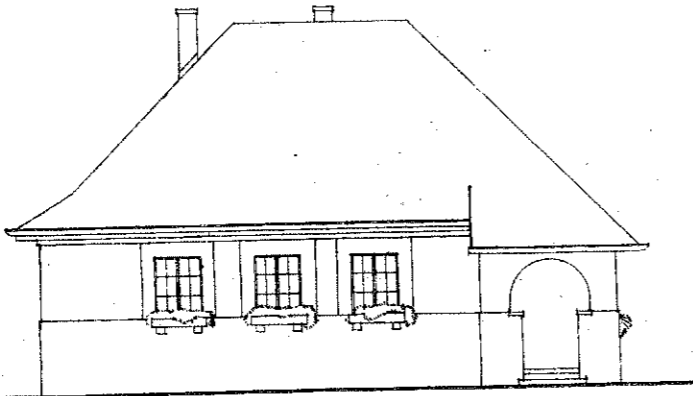

D. jelű tanterem és lakás.

D. JELŰ I. TANTEREM
ÉS TANÍTÓ LAKÁS

ilyen községek, ha kötelességük teljesítésére kellő eréllyel rászorítottak volna, már évtizedek előtt az állam igénybevétele nélkül is rendezték volna tanyai lakosaik iskolaügyét.

A külterületen már biztosított 657 tanteremnek több mint a harmadrésze Pest-megyére (Kecskemétet hozzászámítva) jut; utána jön Csongrád megye (Szegeddel és Hódmezővásárhellyel) 98 és Jász-Nagykun-Szolnok megye 66 tanteremmel.

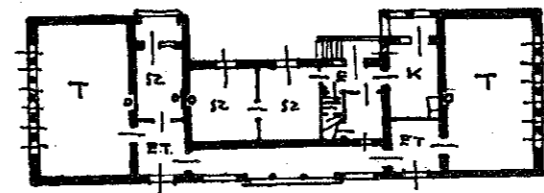
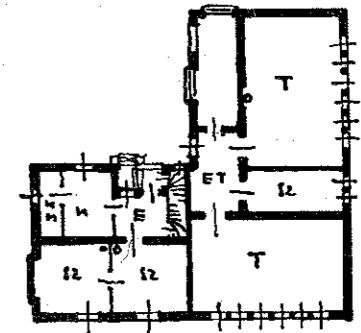
D. JELŰ I. TANTEREM
KÁPOLNA ÉS TAN. LAKÁS.

D. jelű tanterem és lakás.

A külterületi iskolahálózat azonban még jelentékeny hiányokat mutat fel. A program szerint még 297 új külterületi iskola kell 339 tanteremmel és 301 lakással, továbbá a meglévő zsúfolt iskolák fejlesztése 335 tanteremmel és 153 lakással s végül az ideiglenes épületekben elhelyezett meg nem felelő iskolák pótlására 100 tanterem és 90 lakás, együttvéve 774 tanterem s 544 lakás. A külterületi iskolaépítésben való nagy elmaradást több tény teszi érthetővé. Amint fentebb már kifejtettük, a hármass bizottság munkája csak

nemrég fejeződött be az egész országban s így csak most volt a külterületek nagyobb részéről megállapítható, kell-e s ha igen, hol új iskola. Ugyanez áll a külterületeken alakult házhelytelepekre nézve is, amelyek jó része különben még csak most népesül be. Végül a külterületi programban vannak az *érdekeltségi* iskolák is, amelyek felépítése azonban a leglassabban megy, mert az érdekeltek az iskola felállítását elrendelő határozatokat, különösen ha részükre építési államsegély nem hozatott javaslatba, tömegesen támadják meg fellebbezésekkel s ha ez elutasítatik, legalább a törvény végrehajtási rendeletében az iskola felállítására kivételesen engedélyezhető 1-3 évi halasztást igyekeznek kieszközölni. Eddig mindössze 6 *érdekeltségi* iskola épült fel államsegély igénybevétele nélkül; a tárgyalások eddigi menetéből azonban máris nyilvánvaló, hogy az 1926. évi VII. t.c.-nek kellő szankciókkal is ellátott intézkedései kiállják a próbát s a szükséges majorsági iskolák felépítését rövidesen biztosítani fogják, különösen, ha a kevésbé tőkeerős *érdekeltségek* is fognak az alpból legalább kölcsönt, esetleg némi segélyt is kapni. Kétségtelen ugyanis, hogy egy 2000 holdnál kisebb, nem jó minőségű birtok a mai kedvezőtlen gazdálkodási viszonyok mellett egy iskola felépítése igen súlyos terhet jelent.

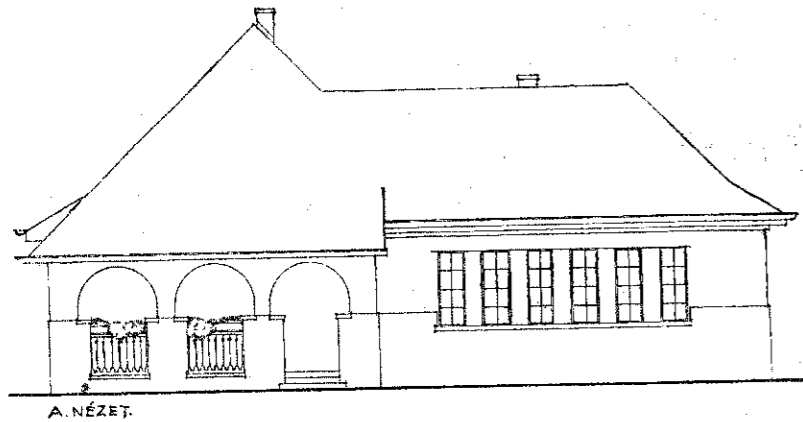
Itt kell megemlékeznünk az új *házhelytelepekről* is. Ezek egy része már felépült, másik része még csak most kezd benépesülni. Túlnyomó részük a falu belterületé-

E. JELŰ II. TANTEREM
ÉS TANÍTÓ LAKÁS.F. JELŰ II. TANTEREM
ÉS TANÍTÓ LAKÁS.

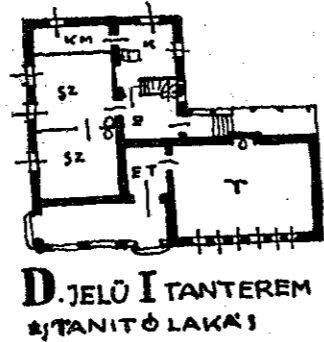
hez csatlakozik s a tankötelességek a belközség iskoláit látogathatják, aminthogy addig is a község lakosai voltak. Vannak azonban a községekhez csatlakozó, de nagyobb házhelytelepek, amelyek a község közepén levő iskolától 1,5-2 km-nyire esnek; ily nagy utat pedig a telepek szegény, hiányosan öltözött gyermekei egészségük veszélyeztetése nélkül nem tudnak megtenni. Ily helyeken már megokolt külön iskola létesítése; különösen ha a belterületi iskola amúgy is fejlesztésre szorulna. Vannak azonban szép számmal a községtől nagyobb távolságra levő új házhelytelepek is, mint magvai egy-egy későbbi önálló községnek. Egyes telepek 3-4-5 km. sőt nagyobb távolságra is épülnek. Így pl. a Tö.ökszentmiklóshoz tartozó Kengyel nevű házhelytelep 11,25, a szabolcsmegyei Polgárhoz tartozó Gö.beház nevű telep, ahol már épül egy három tanteremes iskola, 11 km-nyire van az anyaközségtől.

Szociális szempontok is követelték, hogy a szegény s a külterületeken minden vezető nélkül álló, könnyen félrevezethető házhelyesek mielőbb elláttassanak iskolákkal. Adatgyűjtésünk szerint eddig már 62 telepen van biztosítva új iskola építése de még szükséges lesz 42 új iskola. Ezek az iskolák azonnal fel fognak épülni, amint az illető telepek annyira benépesülnek, hogy a tankötelességek legalább egy tantermet be tudnak népesíteni. A külterületi iskolák számára a biztosított és a tervbe vett tantermeteket egybefoglalva

A szabolcsmegyei imént említett Balkány község külterületén 1920-ban 3164 lakos volt (83% analfabéta) 480 mindennapi tankötelessel, akiknek egyetlenegy iskolájuk se volt. Most kapott 4 iskolát. Az ugyancsak szabolcsmegyei Újfehértó külterületén 4090 lakos él (62% analfabéta) 732 tankötelessel, akiknek összesen 2 iskolájuk volt (jelenleg van 8). Nem volt 1920-ban egyetlen külterületi iskolája a gazdag Hajdúböszörmény 1346 tankötelesének (jelenleg van 5), Hajdúnánás 572 (jelenleg van 3), Hajdúszoboszló 539 (jelenleg van 2), Heves község 471 (jelenleg van 3) s Jászárokszállás 617 tankötelesének (jelenleg van 4). Egytől-egyig elég jómódú községek, némelyik hatalmas községi ingatlannal. Az

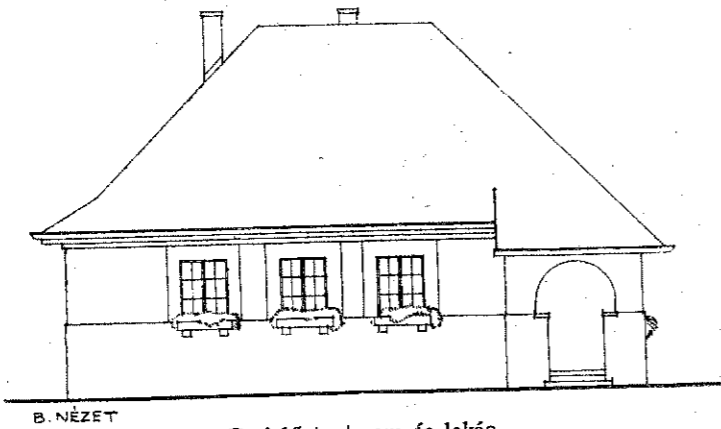
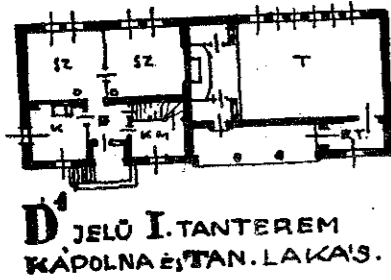

D. jelű tanterem és lakás.

ilyen községek, ha kötelességük teljesítésére kellő eréllyel rászorítottak volna, már évtizedek előtt az állam igénybevétele nélkül is rendezték volna tanyai lakosaik iskolaügyét.

A külterületen már biztosított 657 tanteremnek több mint a harmadrésze Pest-megyére (Kecskemétet hozzászámítva) jut; utána jön Csongrád megye (Szegeddel és Hódmezővásárhellyel) 98 és Jász-Nagykún-Szolnok megye 66 tanteremmel.

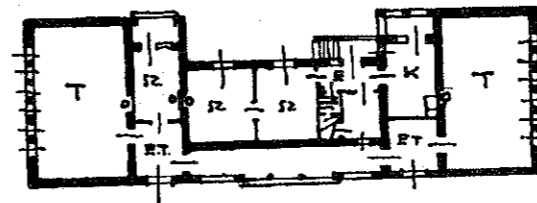

D. jelű tanterem és lakás.

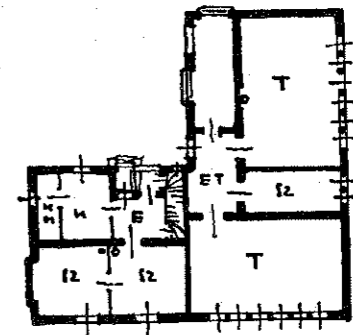
A külterületi iskolahálózat azonban még jelentékeny hiányokat mutat fel. A program szerint még 297 új külterületi iskola kell 339 tanteremmel és 301 lakással, továbbá a meglévő zsúfolt iskolák fejlesztése 335 tanteremmel és 153 lakással s végül az ideiglenes épületekben elhelyezett meg nem felelő iskolák pótlására 100 tanterem és 90 lakás, együttvéve 774 tanterem s 544 lakás. A külterületi iskolaépítésben való nagy elmaradást több tény teszi érthetővé. Amint fentebb már kifejtettük, a hármas bizottság munkája csak

nemrég fejeződött be az egész országban s így csak most volt a külterületek nagyobb részéről megállapítható, kell-e s ha igen, hol új iskola. Ugyanez áll a külterületeken alakult házhelytelepekre nézve is, amelyek jó része különben még csak most népesül be. Végül a külterületi programban vannak az *érdekeltségi* iskolák is, amelyek felépítése azonban a leglassabban megy, mert az érdekeltek az iskola felállítását elrendelő határozatokat, különösen ha részükre építési államsegély nem hozatott javaslatba, tömegesen támadják meg fellebbezésekkel s ha ez elutasítatik, legalább a törvény végrehajtási rendeletében az iskola felállítására kivételesen engedélyezhető 1–3 évi halasztást igyekeznek kieszközölni. Eddig mindössze 6 *érdekeltségi* iskola épült fel államsegély igénybevétele nélkül; a tárgyalások eddigi menetéből azonban máris nyilvánvaló, hogy az 1926. évi VII. t.-c.-nek kellő szankciókkal is ellátott intézkedései kiállják a próbát s a szükséges majorsági iskolák felépítését rövidesen biztosítani fogják, különösen, ha a kevésbé tökeerős *érdekeltségek* is fognak az alapból legalább kölcsönt, esetleg némi segélyt is kapni. Kétségtelen ugyanis, hogy egy 2000 holdnál kisebb, nem jó minőségű birtok a mai kedvezőtlen gazdálkodási viszonyok mellett egy iskola felépítése igen súlyos terhet jelent.

Itt kell megemlékeznünk az új *házhelytelepekről* is. Ezek egy része már felépült, másik része még csak most kezd benépesülni. Túlnyomó részük a falu belterületé-

E. JELŰ II. TANTEREM ÉS TANÍTÓ LAKÁS.

F. JELŰ II. TANTEREM ÉS TANÍTÓ LAKÁS.

hez csatlakozik s a tankötelességek a belközség iskoláit látogathatják, aminthogy addig is a község lakosai voltak. Vannak azonban a községekhez csatlakozó, de nagyobb házhelytelepek, amelyek a község közepén levő iskolától 1,5–2 km-nyire esnek; ily nagy utat pedig a telepek szegény, hiányosan öltözött gyermekei egészségük veszélyeztetése nélkül nem tudnak megtenni. Ily helyeken már megokolt külön iskola létesítése; különösen ha a belterületi iskola amúgy is fejlesztésre szorulna. Vannak azonban szép számmal a községtől nagyobb távolságra levő új házhelytelepek is, mint magvai egy-egy későbbi önálló községnek. Egyes telepek 3–4–5 km. sőt nagyobb távolságra is épülnek. Így pl. a Tő.ökszentmiklóshoz tartozó Kengyel nevű házhelytelep 11-25, a szabolcsmegyei Polgárhoz tartozó Gö.beház nevű telep, ahol már épül egy három tantermes iskola, 11 km.-nyire van az anyaközségtől.

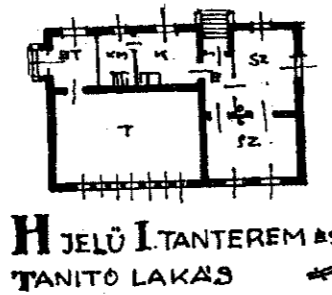
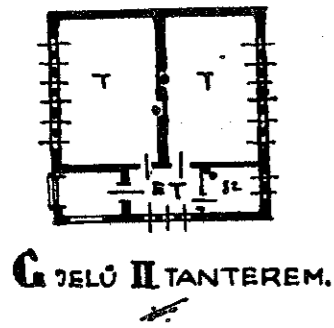
Szociális szempontok is követelték, hogy a szegény s a külterületeken minden vezető nélkül álló, könnyen félrevezethető házhelyesek mielőbb elláttassanak iskolákkal. A Játgyűjtésünk szerint eddig már 62 telepen van biztosítva új iskola építése de még szükséges lesz 42 új iskola. Ezek az iskolák azonnal fel fognak épülni, amint az illető telepek annyira benépesülnek, hogy a tankötelességek legalább egy tantermet be tudnak népesíteni. A külterületi iskolák számára a biztosított és a tervbe vett tantermeket egybefoglalva

1431 tanterem jut. Ebből Pest megye Kecskeméttel 462-t foglal le, Csongrád Szegeddel és Hódmezővásárhellyel 159, Jász-Nagykún-Szolnok 139, Szabolcs 97, Békés 96 tantermet.

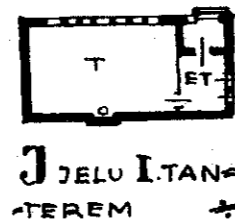
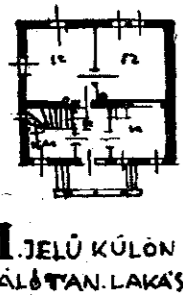
4. A zsúfolt elemi iskolák fejlesztése.

Az elemi iskoláknak zsúfoltsága a tankötelesek számának 1921-től 1925-ig tartó fokozatos csökkenése folytán jelentékenyen enyhült. 1926-tól kezdve azonban a kiürült padosorok újra kezdenek benépesedni s sok helyen már ismét nagy zsúfoltság mutatkozik. Különösen azokban a megyékben, ahol nagy a természetes szaporodás, vannak iskolák, ahol nyolcvannál, sőt egynehány, ahol száznál is több tanuló jut — nagyrészt osztatlan iskolákban — egy-egy tanítóra.

A belterületi meglévő iskoláknál eddig 680 tanterem és 300 lakás építése van biztosítva. De ugyancsak a belterületi zsúfolt iskolák tehermentesítésére szolgál a belte-

rületi új iskoláknál biztosított 317 tanterem és 104 lakás is. (Ebben a számban benne van a 22 iskolátlan községben épülő iskola is.) Belterületen a meglévőkhöz felül új iskolák létesítése vagy a belterülettel kapcsolatos házhelytelepek ellátására vagy (nagyobb városok fejlődő városrészeiben) új iskolakörzet alakítása miatt szükséges; többször előfordul,

hogy egyes községekben a község egyetlen felekezeti iskolájában a más vallásúak okoznak zsúfoltságot, amelynek megszüntetése felekezeti vagy községi iskola szervezése által történik.

A további programban szerepelnek a zsúfoltság (vagy a váltakozó tanítás) megszüntetésére a belterületen 1896 tanterem és 745 lakás, a belterületeken szervezendő új iskolákkal kapcsolatban 186 tanterem és 80 lakás. (Ezekben a számokban a 20 iskolátlan községben és a belterületi házhelytelepeken tervezett új iskolák szükséglete is bennfoglaltatik.)

Összefoglalva a belterületi zsúfolt és új iskolák adatait, biztosítva van, vagy tervbe van véve összesen 3079 tanterem építése. Itt is vezet Pest megye (Kecskeméttel) 591 tan-

teremmel. A belterületi zsúfolt iskolák nagy számára mutat Borsod-Gömör (Miskolccal) 273, Szabolcs-Ung 223, Heves 211, Zala 188 és Jász-Nagykún-Szolnok 155 tanterem szükséglete.

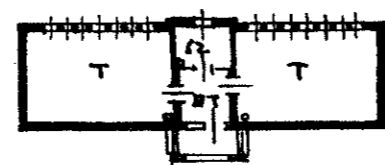
Minthogy a program az 1931. évi tanulólétszám figyelembevételével történt, természetes, hogy ma még nem áll fenn az egész kimutatott szükséglet s annak kielégítése felosztható 4 esztendőre.

5. A meg nem felelő iskolaépületek kicserélése.

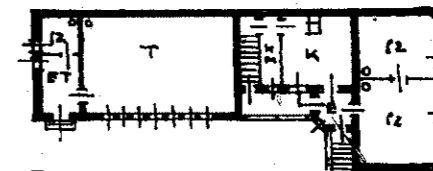
Bár a rossz épületek kicserélése a programnak sürgősség szempontjából utolsó része, az ezirányú szükségletnek mégis több mint a fele biztosított már. A belterületen ugyanis

biztosítva van 661 tanterem 233 lakás
tervezve " 613 " 279 " felépítése.

Ugyanígy van a külterületen is (biztosítva 110 tanterem, 84 lakás, tervezve 100 tanterem, 90 lakás). Itt figyelembe kell venni azt, hogy a meg nem felelő épületek egy része *bérelépület* volt s így lényegében nem rossz helyett épült új, hanem a hiányzó tanterem épültek fel. Ebbe a kategóriába vétettek fel a néhány év előtt keletkezett új iskolák is (különösen a tanyákon), amelyek az akció megindulásáig kis tanyai házakban voltak

K JELŰ II TANTEREM

L JELŰ I TANTEREM
TANITÓLAKÁS

kénytelenek meghúzódni; ezek tehát lényegileg egészen új iskoláknak tekinthetők. A már régebbi, meg nem felelő iskolaépületek közül azoknak építése biztosított, amelyek közbiztonsági vagy egészségügyi szempontból tovább semmi esetre sem voltak megtúrthatók; többet közülök a hatóság be is zárt. A legtöbb rossz épület az újabb keletű tanyai iskolákban (Pest, Jász-Nagykún-Szolnok), továbbá Borsod- és Heves megyékben, végül a Dunántúl egyes megyéiben van. Itt legnagyobbbrészt a közelben bányászott, építésre kevésbé alkalmas kőből szigetelés nélkül épített s teljesen átnedvesedett, az egészségre ártalmas iskolák kicseréléséről van szó.

A Balaton környékének iskolákkal való ellátása.

A Balaton partján fekvő községek közül építkezés történt Balatonmárián (új iskola kápolnával), Balatonkövesden, Balatonfüreden, Rendesen, Szigligeten, Hévízen, továbbá államsegély nélkül Siófokon és Balatonvilágoson. Biztosítva van már az építés Fonyódon, Szepezden, Salföld-Ábrahámhegyen, Badacsonytomajon és Nemestördemicen; tervbe van véve Balatonalmádin. Az új iskolaépületek egy része a balatoni körutat fogja díszíteni.

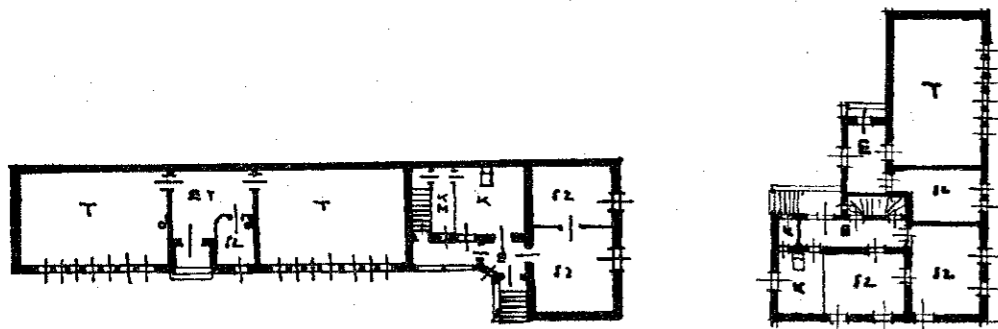
Építkezések a főváros környékén.

A főváros közvetlen közelében levő községek elemi népoktatásügye majdnem kizárólag az állam kezében van. Az állami elemi iskolák jelentékeny része már a háború előtt

bérlházakban volt — egyáltalában meg nem felelően — elhelyezve. A meglevő bajt fokozta egyes községeknek a háború után is tartó rohamos fejlődése (Pestszentlőrinc, Pesthidegkút). Az e célra külön biztosított hitel keretében a környéknek 1926-ban fennállott egész iskolaszükségletéről gondoskodás történt. Az építkezéseknek az egyes községek szerint való megoszlásáról az e műhöz csatolt térképgyűjteménynek egy külön térképe nyújt teljes tájékoztatást.

A tanítói lakások építése.

Az iskolaépítési akcióval elválaszthatatlan kapcsolatban van a tanítói lakások felépítése is. Egészen nyilvánvaló ez a tény, ahol a tanítónak lehetetlen bérlét útján megfelelő lakást biztosítani; éppen ezért a tanyai iskolák kivétel nélkül tanítói lakásokkal épülnek. Nem sokkal jobb azonban a helyzet kisebb falvainkban sem. A tanítói lakások felépítésével szemben a követett elv az, hogy minden új elemi iskola lakással épüljön. Egyébként azonban állandóan mérsékelni kellett az iskolafenntartók igényeit; a falusi iskolák fenntartói ugyanis — részben azért is, hogy a tanítói lakásbérek fizetésétől mentesüljenek — az iskolák fejlesztésénél rendszerint az új tantermekhez ugyanannyi tanítói

M JELŰ II TANTEREM ÉS TANÍTÓI LAKÁS **N** JELŰ I TANTEREM ÉS TANÍTÓI LAKÁS.

lakásnak államsegéllyel való felépítését is kívánták; az ily kérések teljesítése azonban a mindenképp felett álló célt, az elegendő tanterem létesítését, veszélyeztette volna. Falukon általában 2—3 tantermes iskolához 2, 4—5 tantermes elemi iskolához 3 tanítói lakás építéséhez adatott segély; nagyobb helyeken bármily nagyságú elemi iskolához csak egy, igazgatói lakás.

A már biztosított építkezéseknél a lakásoknak a tantermekhez való aránya a következő:
 a belterületen 1658 tanterem 637 lakás (a 2295 objektum ... 27,7%-a)
 a külterületen 657 " 493 " (az 1150 " ... 42,9%-a)
 A tervbevett építkezéseknél viszont:

a belterületen 2695 tanterem 1104 lakással (a 3799 objektum ... 29,0%-a)
 a külterületen 774 " 544 " (az 1318 " ... 41,2%-a)

Valamennyit egybevéve a programban 2778 tanítói lakás (az objektumok 32,4%-a) felépítése szerepel.

Itt kell megemlítenünk, hogy tantermeken és tanítói lakásokon kívül a 2—4 tantermes elemi iskoláknál rendszerint egy-egy szertárszoba is épült (amely gyakran a nőtlen tanítói lakásul szolgál); a nagyobb, öt és több tantermes elemi iskoláknál már tanítói tanácssterem, igazgatói iroda, szolgálakás is szokott épülni.

A nagy építési programból (8562 objektum) 1927 dec. 31-ig 3445 objektum felépítése volt biztosítva; ezek közül csak 80 épült fel államsegély igénybe vétele nélkül. Ezen 3445 objektum közül 1928 jan. 1-ig az addig beérkezett jelentések szerint 1816 a febr. 1-ig beérkezett újabb jelentések szerint már 1867) objektum felépült, 365 objektum pedig tető alatt állt; nem indult tehát meg 1196 objektum felépítése. Ezen objektumok építésére az államsegély az 1927. év őszén lefolytatott tárgyalások folyamán biztosított; az építkezés tehát csak a tavasz folyamán indulhat meg. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy az 1927. évi január 1-ig biztosított 2292 objektum közül is 1928 jan. 1-én 428 objektum építkezése még nem indult meg, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy az építkezés több helyütt a kilátásba helyezett állami támogatás dacára még mindig késik. — Sok tanyai iskola felépítése a telekkérdés miatt késik; nem lehet ugyanis a földjükhez ragaszkodó kisbirtokosoktól a szükséges két holdat megszerezni a *kisajátítási* eljárásig kell folyamodni, ami meglehetősen hosszadalmas. Sok helyütt a községek kedvezőtlen anyagi helyzete, a pótladó megkötöttsége akadályozza meg az építést, mert az építendő az államsegély és kölcsön által nem fedezett kiadásaira nem tud fedezetet teremteni. Vannak azonban helyek, ahol a vezetőségnek indolenciája okozza a késedelmet. A mai kedvezőtlen gazdasági viszonyok, a lakosságnak különböző adókkal való megterhelhetése között általában el kell ismernünk, hogy az iskolaépítések iránt az áldozatkészség megvan s a tárgyalások túlnyomórészt eredményesen végződnek. Igaz, hogy az államnak jelentékeny áldozatokat kell hoznia. Kezdetben az építési költségnek maximálisan a felét adta az Alap segélyként; később, a szegényebb egyházakkal és községekkel való tárgyalásoknál már nagyobb, az építési költség 65—70%-át kitevő segélyt, vagy segélyt és kölcsönt is kellett kilátásba helyezni; ennél nagyobb arányú állami hozzájárulás azonban eddig csak igen kivételes esetekben adatott.

Az építkezési akció ismertetésének végére jutottunk. Befejezésül még néhány összefoglaló adatot kívánunk közölni.

A mai Magyarországon 1918 október 31-én adatgyűjtésünk szerint 14.958 volt a tantermek száma; ebből levonandó az akció szempontjából nem számító Budapest 1717 tanterme, marad tehát 13.241 tanterem. Ezzel a számmal állítsuk szembe az 1918—1925 között már felépült 385 és az akció programjában szereplő 5784, együtt 6169 tantermet, amelyek közül 1614 meg nem felelők pótlására, 4555 pedig, mint új tanterem, a tankötelesek iskolázásának lehetővé tételére szükséges. Eszerint 1918-ban a tantermek 12,1%-a rossz volt s a most megállapított tanteremszükségletből (13.241 + 4555 = 17.796) 25,6%, tehát több mint a negyedrészt hiányzott. Végeredményben a 17.796 tanteremmel szemben csak 11.627 többé-kevésbé megfelelő tanterem állott, vagyis a reális szükségletnek 65,4%-a, nem egészen kétharmadrésze. Ezt a megdöbbentő arányt csak kis mértékben kell javítanunk annak a körülménynek figyelembevételével, hogy 1918-ban kevesebb lakosa lévén az országnak, a szükséglet a most kiszámítottnál valamivel kevesebb lehetett.

Érdekes képet kapunk a szükségletnek az egyes törvényhatóságok között való megoszlásairól, ha a tantermeknek 1918. évi számát az 1918—1925 között épített és a programban szereplő tantermeinek számával egybevetjük.

Ha a % számokat térképre vetítjük, azonnal szembe tűnik a kulturális fejlettségnek nyugatról keletre bekövetkező fokozatos csökkenése. A Dunántúl a szükséglet csak általában közelíti meg az 50%-ot (45,5%); itt találjuk a legkedvezőbb arányszámokat feltűnő megyéket, élükön Sopronnal. A Duna-Tisza közén a szükséglet Pest megyében a 61,5, Bács-Bodrogban a 82,1%-ot eléri (a régi Bács-Bodrog megyének a magyar uralom alatt megmaradt területe volt a legelhanyagoltabb része); rendkívül nagy az elmaradottság

Borsod-Gömörben (73·7%) és Hevesben (86·6%); e két megyében se nagyobb számú tanyai lakosság, se iskolátlan községek nincsenek, de a meglévő iskolák nagyrésze rendkívül zsúfolt volt. A Tiszántúl Bihar (66·4) és Szabolcs (65·4) a legelmaradottabbak, de a többi megye arányszáma is elég kedvezőtlen.

Törvényhatóság	Tanterem-száma 1918-ban	Tanterem-szükséglet 1918 óta	Szükséglet %-a*	Törvényhatóság	Tanterem-száma 1918-ban	Tanterem-szükséglet 1918 óta	Szükséglet %-a*
Abauj-Torna	204	71	35·5	Debrecen	147	66	44·2
Baranya	528	134	25·3	Heves	485	391	80·6
Pécs t.jv.	79	31	38·8	Jász-Nagykún-Szolnok	671	393	58·5
Bács-Bodrog	144	118	82·1	Komárom-Esztergom	372	173	46·5
Baja t.jv.	43	8	18·6	Nógrád-Hont	428	155	36
Békés	535	262	49	Pest-Pilis-Solt-Kiskún	2105	1292	61·5
Bihar	252	166	66·4	Kecskemét t.jv.	102	92	90
Borsod-Gömör	478	354	73·7	Somogy	707	187	26·3
Miskolc t.jv.	86	43	50	Sopron	311	64	20·7
Csanád-Arad-Torontál	323	123	38	Sopron t.jv.	64	15	23·4
Csongrád	306	129	43	Szabolcs-Ung	576	378	65·4
Hódmező-Vásárhely t.jv.	104	22	21·1	Szatmár-Bereg-Ugocsa	259	134	51·6
Szeged t.jv.	168	104	62	Tolna	528	135	25·5
Fejér	435	190	43·7	Vas	584	193	33·3
Székesfehérvár t.jv.	55	22	40	Veszprém	525	128	24·4
Győr-Moson-Pozsony	316	91	28·8	Zala	674	306	45·5
Győr t.jv.	90	21	23·3	Zemplén	260	102	40
Hajdú	297	144	48·4				

Némely községben az arányszámok majdnem hihetetlenül hangzanak. Ime néhány adat, amely legjobban bizonyítja a megindított akció nagy szükségét:

megye	község	volt 1918-ban megfelelő tanterem	hány tanterem kell
Bács-Bodrog	Borota	2	8
" "	Bácsborsod	—	7
" "	Tompa	3	8
Békés	Füzesgyarmat	6	19
Borsod-Gömör	Mezőkövesd	18	46
Csongrád	Pusztamérges	—	7
Hajdú	Józsa	1	10
Heves	Heves	4	17
Jász-Nagykún-Szolnok	Jászárokszállás	1	29
" " "	Jászszentandrás	5	7
Pest-Pilis-Solt-Kiskún	Abony	14	25
" " " "	Lajosmizse	6	30
" " " "	Kiskunmajsa	5	23
" " " "	Tápiószéle	6	16
" " " "	Kerekegyháza	1	12
Szabolcs-Ung	Balkány	3	14
" " "	Geszteréd	1	5
" " "	Nyirábrány	4	8
" " "	Ujfahértó	14	22

* A szükséglet %-a a második oszlopban foglalt számoknak az első oszlop számaihoz való arányát mutatja.

Az elemi iskolai építési akció — egyetemessége révén — minden más akciónál nagyobb szolgálatot fog tenni a műveltségben ma még nagy színvonalkülönbségeket felmutató országunk *homogénebbé tételére*. Ennek pedig nemcsak műveltségi, hanem gazdasági, politikai és kormányzati szempontból is igen nagy jelentősége van. Egységes nemzeti közszellem kialakulása, az intézmények kifogástalan működése csak oly nemzeteknél remélhető, amelyeknél a műveltségnek bizonyos foka a nemzet minden polgárának közcincse.

Dr. Benisch Arthur
állami középiskolai igazgató.

A tanítás tervének fejlődése.

Az iskola munkájához a jó tanítón kívül *a jó tantervre* is szükség van. A tanítás célját, anyagát, a munka közben követett elveket megállapítani a kultúrpolitika feladata s ezirányú akaratát, amely a legkiválóbb pedagógusok gondos munkájának gyümölcse, a tanterv útján közli a legfőbb tanügyi hatóság a végrehajtásra hivatott tanítószálggal. A tantervnek egyrészt biztosítani kell az életben felmerülő új pedagógiai szükségletek kielégítését, tehát nem szabad megmerevednie, másrészt őriznie kell az állandó értékeket, tehát nem szabad utat engednie a divatnak, amely a pedagógia körében naponta támad és tűnik.

Már is megállapítható, hogy népiskoláink belső életében kedvező fellendülést okozott az 1925. évi új népiskolai tanterv kiadása, mely a népoktatási törvény kibocsátása óta a negyedik tanterv.

Az első tanterv keretei. Az 1869-iki tanterv a törvényben felsorolt 13 tantárgyat, a rajzzal kiegészítve 7 csoportban sorolja fel és az anyag elvégzésére a hat osztályban heti 136 órát állapít meg.

A tantárgyak a népiskolai foknak megfelelő csoportosítással a következők voltak:

1. Hit- és erkölcstan.
2. Anyanyelv: *a)* beszéd- és értelemgyakorlatok, *b)* írás és olvasás, *c)* nyelvtan.
3. Mennyiségtan: *a)* számtan, *b)* mértan.
4. Történeti tárgyak: *a)* földrajz, *b)* történelem, *c)* polgári jogok és kötelességek.
5. Természettudományi tárgyak: *a)* természetrajz, *b)* természettan, *c)* gazdasági és kertészeti gyakorlatok.
6. Testgyakorlás.
7. Művészi tárgyak: *a)* éneklés, *b)* rajzolás.

Az első tanterv tehát már megjelölte azokat a kereteket, amelyek között ma is mozgunk.

A két nem elkülönítése. Minthogy a törvény nem intézkedett külön a lányok oktatásáról, a két nemnek kezdettől fogva közös tanterve van. Az első tantervhez fűzött jegyzet azonban gondoskodik a két nem sajátos szükségleteiről is olyformán, hogy a mértan és a gazdaságtan egy része helyett a lányok a női kézimunkát tanulják. A nemeknek ez az elkülönítése a későbbi tantervekben teljesen elmaradt. Az új tanterv a továbbképző iskolák számára készülő részében fogja a tanítás anyagát a két nem igényeinek megfelelően megosztani.

A célkitűzés fokozatos kibontakozása. Az első tanterv már egészen részletesen megjelölte ugyan az egyes tárgyak és az egyes osztályok tanítási anyagát, de nem tűzte ki a tanítás célját. Az 1877. évi második tanterv még csak néhány tárgy céljával foglalkozik, az 1905. évi harmadik tanterv azonban már valamennyi tárgy tanításának

célját egész határozottan megjelöli. Az első tanterv sajnálatos mulasztásának következményeit még ma is érezzük. Hiába gondoskodott az 1905. évi tanterv a hiány teljes pótlásáról, a tanítóság már megszokta, hogy csak az anyagot keresse a tantervben. Az anyagbeosztást, a tanmenetet sok tanító, régi szokás szerint, ma is csak a tantervben felsorolt anyag alapján készíti el. Az egyes leckére való előkészület alatt is csak az anyaggal foglalkozik és a tanulónak is csupán anyagot nyújt. Ez a magasabb cél nélkül való tanítás, ez a didaktikai materializmus eltérítette a népiskolát eredeti rendeltetésétől. Ez ellen már évtizedek óta küzdünk, de vajmi kevés sikerrel. Ez okozta az ismeret, a tudás egyoldalú túlbecsülését. Ha tanítóink az anyagot 1877. óta, az első félénk, vagy 1905. óta, a minden tárgyra kiterjedő, határozottan megállapított célkitűzés szerint értékelték volna, olyan anyagfelosztásokat és tanmeneteket készíthettek volna, melyek a lényeg hangsúlyozásával és a cél plasztikus kiemelésével kevesebb anyaggal több nevelői hatást biztosítottak volna és minden leckének a nevelői cél szolgálatába való állításával értékesebb eredményeket is értek volna el.

Szilárd meggyőződésen alapuló és a tanító életfelfogásával, hitével egybeforr, örök értékekből kovácsolt célkitűzés nélkül a tanítás kétes értékű lehet. Ezt tapasztaltuk a háború után következő nyugtalan időszak eltévelyedésében és bizonytalan ide-oda kapkodásában. Ennek ellensúlyozására és leküzdésére az 1925. évi negyedik tantervben nemcsak az egyes tárgyak tanításának célja jelöltetett meg egész határozottan, hanem az iskola életével és a tanítási részleteknek, valamint a nagy tömegek hivatásának figyelembevételével a népiskola célját is megtaláljuk benne.

A népiskola célja a hazának vallásos, erkölcsös, értelmes és öntudatosan hazafias polgárokat nevelni, akik ismerik az általános műveltség alapelemeit és képesek arra, hogy ismereteiket a gyakorlati életben értékesítsék.

Ez a célkitűzés az egész népoktatás irányát megszabja. Az egyes tárgyak anyagának kiválasztása, felosztása, elrendezése kell, hogy ehhez a célhoz igazodjék. Minden anyagrészlet csak annyiban érdemes a feldolgozásra és minden tárgyat csak olyan mértékben kell mélyíteni, amennyire a részletismeret, illetőleg tárgy a megjelölt értékszempontok szolgálatába állítható. Vagyis az új tanterv az anyag helyett a célt állította előtérbe. A tanítási anyag eszköz a cél szolgálatában. Aki ezt az alapvető igazságot felismerte és aszerint dolgozik, a szó igazi értelmében népnevelő. Aki azonban továbbra is csak az anyagra támaszkodik és nemesebb célok nélkül dolgozik, csak fél-munkát végez, aki pedig tudatlanságból, vagy szándékosan hamis célt szolgál, ártalmára van a nemzetnek.

A tanítóképzőknek, a tanfelügyelőknek, a tanítók vezetőinek és minden lelki ismeretes tanítónak legelső feladata a nemzet életében felismerhető fontos célok követése. Az új tanterv tehát erősebben támaszkodik a tanító egyéni képességeire: belátására, ítélőképességére, módszerbeli ügyességére, lélekismeretére és didaktikai módszerbeli ügyességére.

Az iskolával együtt más tényezők is hatnak a gyermekekre. A gyermek nevelésében az iskolaköteles kor előtt és az iskolával párhuzamosan is több más nevelőtényező vesz részt. Ezek között legfontosabb a család. Az iskolaköteles kor után pedig az élet, a hivatás sokféle feladat elé állítja az embert. A népiskolai tantervek eddig főleg a gyakorlati élet kívánalmait tartották szem előtt s alig méltatták figyelemre azokat a hatásokat, amelyek az iskoláskort megelőzően érik a gyermeket, valamint az iskolával egyidejűleg ható tényezőket. Az élet követelése már a második tanterv megjelenése után, a múlt század nyolcvanas éveiben három nagyobb mozgalomra vezettek s ezek eredményei már az új tanterv kiadása előtt hatottak a népiskolák munkájára.

Az állampolgári nevelés. Ekkor foglalkoztak ugyanis Európa több országában az állampolgári neveléssel és a fentebb említett egyoldalú, az ismeretközlés jelentőségét túlbecsülő pedagógiai felfogás szerint: az állampolgári nevelést is az értelem útján, a polgári jogok és kötelességek, valamint az alkotmánytani ismeretek behatóbb tanításával gondolták megoldhatónak. Később mind többen tapasztalták, hogy az állampolgári erények nemcsak tanítással kelthetők életre, hanem főleg szoktatással, ráneveléssel és hogy ennek a tárgynak behatóbb tanítása a 10—14 éves korban még korai is. Azért az új tanterv már az I. osztálytól kezdve igyekszik fejleszteni azokat az erényeket, melyek az állampolgári értelem alapjai, az alkotmánytani azonban az V., VI. osztályban szerény keretek közé szorítja, rendszeres tanítását pedig a továbbképző népiskolába tette át, illetőleg az iskolán kívüli népművelésre bízta.

A házi ipartól a munkaiskoláig. A túlterhelés veszedelmének elhárítása. A második nagy mozgalom, amely az életre való előkészülést célozza, a kézimunkával kapcsolatos. Ugyancsak a nyolcvanas években jutott el hozzánk a kézimunka felkarolásának divatja. Előbb a háziipari munkák: szalmafonás, kefekötés, kosárfonás stb. gyakorlatinak mondott foglalkozásokról volt szó, később pedagógiai megvilágításban és céljában megmerevedve, a nevelő kézimunka különféle ágainak fontosságát hirdették. Már nemcsak az elkészített tárgyat, hanem a munkát is figyelemre méltatták és ezáltal a formális képzést, különösen a munkaszeretetre való nevelést helyezték előtérbe. Ebből az egész Európára kiterjedő mozgalomból fejlődött ki a munkaiskola gondolata. A munkaiskola fontosságát 1905-ben már felismerték, de még egyoldalú értelmezéssel a kézimunkára korlátozták, azért harmadik tantervünkben, egyelőre feltételesen heti 14 órában szerepel a kézimunka tanítása. A háború rendkívüli gazdasági viszonyai még jobban kedveztek ennek az egyoldalú felfogásnak, azért 1918-ban a különféle iskolatípusok óraterveinek kibocsájtása alkalmával, bár akkor már kialakulóban volt a munkaiskola átfogó, szélesebb körű értelmezése, kötelező tantárgy lett a kézimunka. A reáfordítható idő heti 12 órában állapított meg. Ezzel és a gazdasági ismeretekre fordítható órák felemelésével a népiskola hat osztályának heti óraszámja 162-re emelkedett. Ez a nagy óraszámzaporítás a tanító és a tanulók túlterhelésére vezetett, amin az 1925. évi új tanterv csak az óraszám leszállításával segíthetett.

A munkaiskolával foglalkozó tudós pedagógusok és gyakorlati nevelők közléseiből ma már mindenki tudja, hogy az iskolai nevelés szempontjából a kézimunka és az ész munkája egyaránt szükséges és elfogadja mindenki, hogy a kétfajta munkát az iskolában nem annyira külön tantárgyként kell tanítani, hanem minden tárgy tanításában fel kell használni. A tanulók tevékenysége, kézimunkája és gondolkozása legyen az iskolai munka alapja. Azért az új tanterv a kézimunkára szánt külön időt leszállította ugyan, de egyidejűleg gondoskodott a gyermek tevékenységének minden tárgyban való fokozott alkalmazásáról.

A testnevelés alkalmazkodik a gyermekhez. A harmadik nagy mozgalom, mely végeredményben szintén az életre való előkészületet hangsúlyozza és a múlt században indult meg, a játék fontosságának felismerésén alapszik. Alaptörvényünk 55. §-ában az utolsó kötelezett tárgy «a testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra». A tárgynak ez a beállítása az iskolában egyoldalú testgyakorlást eredményezett, mely kezdetben úgyszólván a rendgyakorlatokban merült ki, később pedig csak a szabadgyakorlatokkal és szorgyakorlatokkal bővíthetett. Mindenki érezte, hogy az ilyen testgyakorlás nem való 6—12 éves gyermekeknek. A tanítók tehát örömmel fogadták a játék nagy nevelőértékének hangoztatását és felkarolták a játékot az iskolában, mielőtt még a tantervek erről intézkedtek volna. Az 1905. évi tantervben pedig határozottan kifejezésre jut a testgyakorlás és játék egyenjogúsága. A testgyakorlás terén az 1925. évi tanterv a múlttal szemben még

további haladást mutat, mert a testgyakorlásra és játékokra minden osztályban megfelelő idős, heti két órát állapít meg. A testgyakorlás nevelőértékének és jelentőségének fokozatos felismerését igazolja az egymásután kiadott tantervekben megállapított heti óraszám állandó növekedése. Érdekes, hogy míg az első tanterv a testgyakorlásra a hat osztályban hetenként még csak hat órát állapított meg és a testgyakorlás a lányokra nem volt kötelező, a második tanterv pedig még ezt a kis óraszámot is leszállította a felére, addig a játék jelentőségének felismerése után, a gyermekvédelmi mozgalmak eredményeinek hatása alatt a harmadik tanterv már tízre az 1925. évi legújabb tanterv pedig tizenkettőre emelte a testgyakorlási órák számát. Ma különösen egészségügyi és gazdasági szempontból szükséges a testnevelés fokozása a népiskolában és kiegészítése a levente oktatással, azért ezt minden magyar ember támogatja és minden tanító a jövőbe vetett hittel szolgálja.

Az iskola és a család nevelésének áthidalása; az egyes tantárgyak fokozatos fellépése. Az új tanterv azonban nemcsak az élethivatás követelményeivel számol, hanem figyelembe veszi a gyermeklélek tapasztalatait és természetét is és áthidalja a családi és az iskolai nevelést. Az alsó osztályokban még nem különülnek el a tantárgyak tudományok szerint. A hatévesek részére a tanterv még csak vallástant, magyarnyelvet, számtant, éneket és testgyakorlást ír elő és ezekből a tárgyakból is a tanulni valók még úgy összeformak, mint a családban, mikor a szülők és nagyobb testvérek a különféle dolgokról, a gyermek és felnőttek tevékenységeiről beszélgetnek. És valamint az ilyen családi beszélgetéseknek sem mindig tanítás, hanem sokszor a kedélyvilág megmozgatása és érzelmek felkeltése vagy a kellemes együttlét biztosítása a céljuk, úgy az iskola sem szorítkozik ezen a fokon pusztán az értelemre, a különféle tantárgyak elvont és rendszerbe foglalt ismereteinek tanítására. Csak később lépnek fel fokozatosan a többi tárgyak. A második osztályban a rajz és kézimunka, a harmadikban a természeti, gazdasági ismeretek és gyakorlatok és a negyedikben a földrajz. A népiskola alsó négy osztálya ilyenformán a tantárgyak határozott elkülönülése nélkül is zárt egész, amely a nemzeti műveltségnek e zsenge korban elsajátítható elemeit szerves összefüggésben dolgozza fel.

Az ötödik osztályban megindul a már tantárgyakra különült ismeretek rendszeresebb tanítása. De még ott is megkívánja a tanterv a különféle tárgyak közötti kapcsolatot. Két év korántsem elég az összes tárgyak elemeinek feldolgozására, azért az új tanterv anyagfelsorolása nem is törekszik teljességre, befejezettségre, hanem a gyermek érdeklődésének megfelelő anyagból csak a legfeltünőbbet sorolja fel és annak kiegészítését a továbbképző-iskolára bízta. A családnak és az iskolának együttműködését a szülői értekezletek szolgálják. A továbbképző-iskolák és az iskolán kívüli népművelés szerves továbbépítését pedig a népiskolával való szoros kapcsolat fenntartása van hivatva biztosítani.

A tanterv szerkezetének kialakulása; a külön utasítás. A harmadik tanterv jelentős fordulatot jelent a fejlődésben, mert ebben már világosan meg van jelölve a cél és az anyag, a módszer pedig egészen külön részbe, az utasításba került. A cél és anyag mindenkire egyformán kötelező, a módszer csak példa, vagy minta, melynek alapján a tanító magántanulmányainak és tapasztalatainak felhasználásával önállóan állapíthatja meg tanítói eljárását.

Az 1905. évi tanterv közel negyven év gyakorlati tapasztalatait, az elméleti pedagógia tudományos eredményeit és a sok külföldi mintát vehette figyelembe. Az akkori szükségleteket teljes mértékben ki is elégítette és a továbbfejlődés útját egyengette. A kézimunkát felvette a tantárgyak közé, a művészi tárgyak tanítását új alapra helyezte, a nyelvtant háttérbe szorította, a mennyiségben a tárgyi kap-

csolatokat erősebben hangsúlyozta, a természettudományok sok ága között kapcsolatot keresett és az utasítási részben az újabb módszerek közül többet meghonosított és jól megválasztott példákon bemutatót.

Az új tanterv közvetlen előzményei. Mindezek az újítások a harmadik tantervet európai színvonalra emelték és megindították azt az élénk pedagógiai munkásságot, mely a huszadik század elején megmozgatta tanítóinkat. Ez a munka békés viszonyok között is bizonyára termelt volna húsz év alatt annyi módszeres értéket, mely szükségessé tette volna a tanterv revízióját. A világháború és a forradalmak tapasztalatai még jobban sürgették az új tantervet. A mostoha viszonyok ugyan nem voltak alkalmasak új módszerek kitalálására és kipróbálására, de az élet-halál küzdelmek és a nagy gazdasági felfordulások közelebb vitték az embert az életértékek forrásaihoz és elvezettek a tantervi anyag kritikai értékeléséhez. Ennek az új értékelésnek szempontjait a háborús viszonyok és a forradalmi állapotok szolgáltatták. 1916, 1918 és 1919-ben három fontos rendelkezésben kellett gondoskodni a tanterv kiegészítéséről.

Az egészségügyi ismeretek felkarolása. A háború súlyos emberanyagban való veszteségei arra kötelezték a nemzetet, hogy már az iskolákban tanítsa meg a jövő nemzedéket az egészség védelmére. Fokozott mértékben kellett gondoskodni az egészségügyi, anya-, csecsemő- és gyermekvédelmi kérdéseknek az elemi iskolák munkatervébe való beillesztéséről. Ennek a rendelkezésnek köszönhető, hogy az egészségtan, mely eddig teljesen el volt rejtve a természettudományi tárgyak fejezeteiben, az új tantervben határozottabban kibontakozott és az osztott iskolában teljesen önálló tárgy lett.

A többtermelés szükségessége. A világháború nagy anyagi veszteségei következtében komolyan be kellett látnunk, hogy többet és jobbat kell termelnünk a jövőnkért folytatandó küzdelem sikere érdekében. Megtanultuk, hogy az iskolának anélkül, hogy eltávolodnék eszményi rendeltetésétől, gazdasági vonatkozású feladatokat is kell ismernie. Mindenki belátta, hogy hazánk természeti viszonyai között, valamint népünk helyzete miatt legnagyobb jelentőségű a gazdasági oktatás céltudatos szervezése. Ennek érdekében az 1918. évi 6607. sz. rendelet ideiglenesen, amíg a gazdasági továbbképző-iskolák kiépíthetők lesznek, a népiskolát állította a gazdasági nevelés szolgálatába. Gondoskodni kellett arról, hogy minden gyermek korához mért elemi tájékoztatást nyerjen a gazdaságtan köréből és gyakorlatot szerezzen a gazdasági munkákban. A gazdasági és háztartási ismeretek tanítása a népiskola III. és IV. osztályának kötelező rendes tantárgyai között kapott helyet. Külön utasítás pedig részletesen is megjelöli, hogy valamennyi tárgy hogyan használható fel a gazdasági tudás és készség megalapozására. A kivétel körül azonban nagy nehézségek merültek fel. A gyakorlóterület hiánya, a tanulók testi és szellemi fejletlensége idővel azt igazolták, hogy a gazdasági ismeretek csak bizonyos szerény természeti alapismeretekkel együtt, vagy azokra támaszkodva taníthatók s hogy a gyakorlati munkálatok végzéséhez nagyobb fokú testi fejlettség szükséges. Ezért az új tanterv meghagyta ugyan a természeti és gazdasági ismereteket a III. és IV. osztályban, bár azok is, mint a többi tárgyak elemei is, elérték volna a beszéd- és értelemgyakorlatok keretében, de ezekben az osztályokban kevés s főleg szemlélet útján elsajátítható anyagot ír elő. Az új tanterv a gazdasági ismereteket a természeti ismeretekkel szorosan kapcsolta és csak a gazdasági életben fontos anyagot jelölte ki természettudományi feldolgozásra. A természeti ismeretek gyakorlati, a gazdasági ismeretek pedig természettudományi alapot nyertek s így mind a két tárgy jobban szolgálja népművelő célját.

A nemzetnevelés nagy jelentősége. 1919 őszén, az újjáépítés első intézkedései között találjuk azt a rendeletet, amely egy újabb tanterv megjelenéséig a régi tanterv és utasítások kereteiben sürgeti a nemzetnevelés szempontjainak fokozottabb érvényesítését.

A rendelet megkívánja, hogy a népiskola alsó négy osztályában a nemzet minden tagja megkapja azokat az ismereti és érzelmi elemeket, amelyekből később a nemzeti összetartás érzése, a nemzeti feladatok ismerete, a közös munkában való részvétel kifejlődhetik. A népiskola már a gyermekek figyelmét ráirányíthatja a nemzetépítő munka sokféleségére, az iskolai munka közben hozzászoktathatja a gyermek eszét és kezét a pontossághoz, az iskolai élet apró jeleinek megbeszélésével megalapozhatja azokat a magasabb lelki készségeket, amelyek majd képessé teszik, hogy helyesen ítélje meg az egyéni érdek és a közhaszon viszonyát. Ennek érdekében minden tárgy, de különösen a magyar nyelv, történelem és földrajz tanításában lehetünk nagy hatással a gyermekekre.

Az új tanterv új törekvései. Az új tantervben azonban nemcsak a régi pedagógiai eszmék öltönek új, a mai élethez és célkitűzésekhez simuló alakot, hanem új gondolatok csirái is életre kelnek. Ezek a jövőre kiható energiaforrások az újabb pedagógiai törekvésekből szűrődtek le és többnyire az eddigi tantervek alapelveinek szerves továbbépítésének tekinthetők.

Az új tanterv szerkezetében, anyagfelsorolásában és célkitűzéseiben igen sok kezdeményezés rejtőzik. Mindezek az irányjelzések három alapgondolat köré csoportosíthatók.

A nevelés hangsúlyozása. Az új tanterv első alapsajáttsága, hogy a népiskola céljából indul ki. A népiskola ugyanis a nevelés céljának egy részét vállalja. Ezt a célt azonban nem valósíthatja meg a tanterv pusztán végrehajtásával. A tanítás mellett az iskola és a család nevelő munkája is szükséges. A tanítás kifejleszti a szellemi erőket és biztosítja a természetre és a kultúrára vonatkozó ismereteket. A nevelés viszont az akaratot, a jellemet fejleszti ki, sugalmaz és tette serkent, s a kettő együtt alakítja ki az ember testi és lelki habitusát.

A régi tanterv alapján az iskolai munka igen sokszor egyoldalú emlékeztetmunkává süllyedt. Csak az anyag emlékeztetbe véséséről volt szó. A többi szellemi erők fejlesztésére nem volt idő, az elmélyedésig nem juthattak el a tanítók, az érzelem és kedélynevelés, akaratfolyamatok megindítása pedig a legtöbb esetben csak jámbor óhaj maradt.

Az új tantervben az első lapon, a legfőbb helyen van a célkitűzés. A tanítóknak állandóan látnia kell munkája célját, hogy vallásos, erkölcsös, hazafias, értelmes embert neveljen a reá bízott gyermekekből s ennek tudatában kell keresnie azokat az alapismerteket, amelyekre a gyermeknek a művelődés megőrzése érdekében és majd a gyakorlati élethivatása teljesítése közben mindig szüksége lesz. A célok természetesen mindig valami ismeretanyaghoz vannak kötve. Tehát anyag is kell, nem encyclopedikus teljességben, de mégis kell, mert a fejlődő gyermeki értelem jelentékeny ismeret befogadására képes és hivatott. Az új tanterv nem egyoldalú, hanem az arany középponton haladva elismeri az anyag szükségét, de csak a célkitűzésben foglalt szempontok szerint valóban értékes anyagot kívánja nyújtani. A nevelő-iskola tehát a célok szerint értékeli az anyagot. Hangsúlyoz, bővíti és összevon, válasz a szükség szerint.

A gyermeki lélek figyelembevétele. Már régen elmúlt az az idő, mikor az iskolában csak a tanítási anyagot méltatták figyelemre. Ma már minden népnevelő tudja, hogy a gyermek nem a felnőtt egyszerű kicsinyített mása. Az ember fejlődése nem egyszerű hozzáadás és sokszorozás, hanem szerves növekedés: gyarapodás, fogyás, változás, ébredés és elmúlás egyszerre. A gyermekkor nem csak előkészület a későbbi korra, hanem mint minden életkornak, ennek is az a rendeltetése, hogy a maga életét élje, mert ez a legjobb előkészület a következő életkorra. A tanítás anyagának kiszemelése és feldolgozása alkalmával tehát minden korosztály szempontjából külön kell mérlegelni, mi az az ismeretanyag, amely abban a korban a gyermek lelki

életébe beilleszthető. Az új tanterv alkalmazkodik ehhez a viszonyhoz, de tartózkodik az olyan túlzó állásponttól, mely a tárgyi ismeretközlés fontos érdekeit feláldozza a gyermeki individuumból túlzott tiszteletének.

A gyermek tevékenysége a tanulásban. Végül az új tanterv harmadik újítása, hogy az iskola munkájában némileg módosítja a tanító és a tanuló viszonyát. A lelki élet kutatói megállapították, hogy a tanulás nem egyszerű passzív befogadás, hanem inkább állandó tevékenység. Ezzel a megismeréssel, a tanulásban rejlő lelki tevékenység értékelésével a tanító és tanuló szerepet egyszerre új megvilágításba került. Igaz, hogy a tevékenység pedagógiai következményei már kívül esnek a tanterven és a készülő módszeres utasításban kell kifejezésre jutniok, hatása azonban már a tanterv célkitűzésében és anyagfelsorolásában is érezhető.

Az 1925. évi tanterv általános óraterve az osztott és osztatlan iskolában.

Osztott iskola						Osztatlan iskola					
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Tantárgyak					
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
2	2	2	2	2	2	1. Hit- és erkölcsstan	1			1	
10	10	10	9	7	7	2. Magyar nyelv	3	3	3	3	2
4	3	3	2			a) Beszéd- és értelemgyakorlatok	1	1	1	1	
	4	4	3	3	3	b) Olvasás és olvasmánytárgyalás		1	1	1	1
	1	1	1			c) Írás					
6	1	1	2		2	d) Fogalmazás	2	1	1	1	1
	1	1	1	2	2	e) Helyesírás és nyelvi magyarázat					
5	5	5	5	4	4	3. Számítan és mértan	1 $\frac{1}{2}$	1	1 $\frac{1}{2}$	1	1
			2	2	2	4. Földrajz				1	1
				3	2	5. Történelem					1
				2	2	a) Történelem és alkotmánytan					1
				1		b) Polgári jogok és kötelességek					
		2	2	4	5	6. Természeti és gazdasági ismeretek			1		1
				1	2	a) Természettan és vegytan					
		2	2	2	2	b) Természettan, gazdaságtan és háztartástan			1		1
				1	1	c) Egészségtan					
	1	1	1	2	2	7. Rajzolás				1 $\frac{1}{2}$	
1	1	1	2	2	2	8. Éneklés	1 $\frac{1}{2}$			1 $\frac{1}{2}$	
	1	1	1	2	2	9. Kézimunka				1 $\frac{1}{2}$	
2	2	2	2	2	2	10. Testgyakorlás				1	

A magyar nyelv tanítása az új tanterv szerint. A nevelői gondolatnak, a gyermek érdekének és a tevékenységek fokozódó érvényesülését legjobban a magyar nyelv tanítása körében láthatjuk. A tárgykörök ugyanazok, mint 1869-ben: beszéd, olvasás-írás, nyelvtan. De amíg az első tantervben a hangsúly a nyelvtanra esett, ma a beszéd és az olvasás-írás nyomult előtérbe. A nyelvtan súlypontja már a második tantervben a III.—IV. osztályból az V.—VI. osztályba került, a harmadik tantervben azután a nyelvtan sokat veszített jelentőségéből s a legújabb tantervben teljesen a helyesírás szolgálatába szorult. Ez a gyermeklélek fokozatos és mind alaposabb megismerésének következménye és nem a formai elemek háttérbe szorítása, mint sokan hiszik. Az új tanterv éppen ellenkezőleg felkarolja az alaki képzést, a nevelői mozzanatok. Ez megállapítható a beszéd- és értelemgyakorlatokból, melyeknek — a régebbi csaknem kizárólagos — ismeretközlése ma csak részletfeladata a kedélynevelés, akaratnevelés, értelemművelése, kifejezőképesség fejlesztése, család és iskola áthidalása mellett. Ez a tárgy most nem szakad meg a II. osztály végén, hanem folytatódik a III. és IV. osztályban is és a népiskola alsó négy osztályának központi tengelye, melyből a többi tárgyak kiágazódnak, fokozatosan kiválnak.

Az olvasás és írás sem mechanikus készség csupán, hanem az ismeretszerzés és magasabb élvezetek, illetőleg a gondolat- és az érzésvilág kifejezésére szolgáló fejlett eszköz, mely az olvasmánytárgyalásban és a szabad fogalmazásban határozottabb alakot öltött. Az új tanterv a beszédre és fogalmazásra a tanuló saját lelki tartalmának önálló kifejezését érti és olvasáson a más gondolatainak megértését és a más érzelmeinek átérzését. Ezek mellett a fontos feladatok mellett a nyelvtannak csak másodrangú szerep jut.

A természeti ismeretek az új tantervben. A természeti és gazdasági ismeretek is bepillantást engednek az új tanterv szellemébe. Az új tanterv nem akarja többé ezt a tárgykört állattanra, növénytanra, ásványtanra, kémiára, fizikára, egészségtanra, háztartás-tanra és gazdaságtanra szétválasztani, hanem legjobban azt szeretné, ha a tanító falujának gazdasági életét, úgy, ahogy az nap-nap után lejátszódik, vizsgálná, elemezné a gyermekekkel és eközben megtanítaná azt az ismeretet, ami az életben szükséges. Az ilyen tanítás ma még nagyon nehéz, azért a tanterv az anyagot, a sokféle tárgyat három főcsoportba osztja: természettan-vegytan, természeti gazdasági és háztartási ismeretek és egészségtan. Kívánatosnak tartja azonban a három körben szerzett ismeretek sokoldalú kapcsolását, az összefüggések folytonos megállapítását.

Ha a tanító nem a tantárgyakat, hanem a környezet gazdasági és természeti életét tanítaná, nem kellene más könyv, mint az élet nagy könyve. Ebben olvasni pedig éppen olyan szent dolog, mint a bibliaolvasás; éppen olyan tanulságos, mint a történelem lapjain való olvasás és éppen olyan élvezetes, mint a mese, költemény és elbeszélés olvasása.

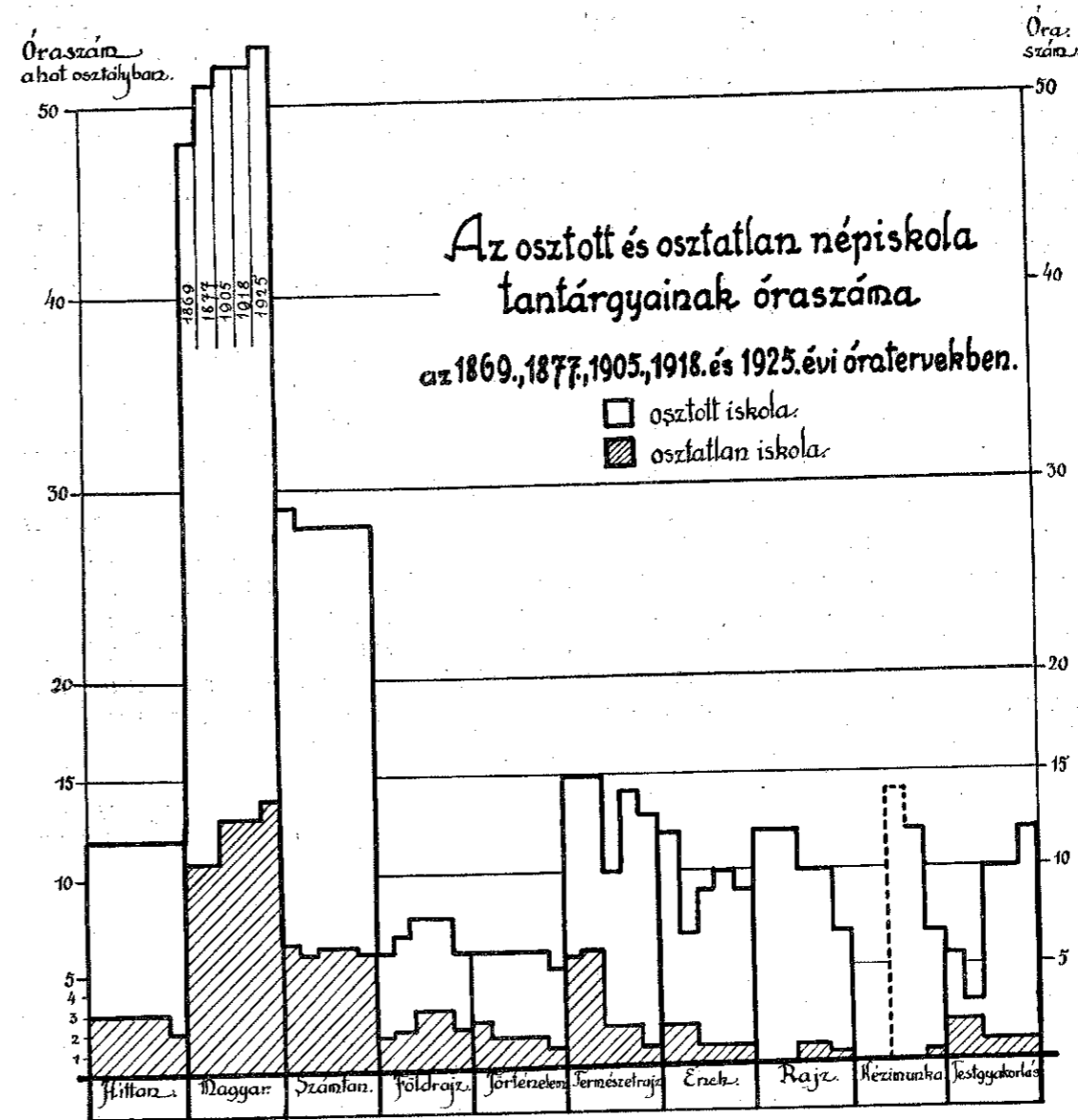
Az élet könyve sokat veszít üdeségéből, frissességéből, ha betűkbe foglalják, azért az új tanterv a természeti és gazdasági ismeretek tanításában legszívesebben mellőzné a tankönyvet. Tiltja a III.—IV. osztályban a könyv alkalmazását. Az V.—VI. osztályban megalkuszik az iskolával és engedélyez tankönyvet, de abból csak azt olvassa a tanuló, amit az élet nagy könyvéből már megértett.

Az új tanterv hatása a népoktatási pedagógiára. Az új tanterv kibocsátása élénk pedagógiai életet indított meg. Mindjárt 1925. őszén háromnapos tanfelügyelői értekezletet tartottunk, melyen az új tanterv szellemét és a népiskola összes tárgyaira való hatását több oldalról megvilágítottuk.

Az új feladatok, a szaksajtó közleményei, a tanfelügyelőknek látogatásai alkalmával tett megjegyzései, a tanítótestületi, köri és vármegyei gyűlések, szakemberek állandó tanításai olyan lázas munkásságot indítottak meg, melyhez hasonlót régen tapasztaltunk. Mindennek a keresésnek és a pedagógiai kérdéseken való gondolkozásnak bizonyára meg-

lesznek a gyümölcsei s nagy érdeklődéssel várja a Közoktatási Tanács a tanfelügyelői jelentéseket és tanítótestületi munkákat, melyeket a készülő új utasításokban értékesíteni fog.

Az új tantervvel megindult szép munkának eredményei kiegészítve az előkészületben levő továbbképző oktatással és az iskolán kívüli népműveléssel, magalapozzák majd azt a nemzeti műveltséget, melynek segítségével bizalommal nézhetünk a szebb jövő elé

Magyarázat a mellékelt táblázathoz.

A «Magyar nyelv» oszlopában feltüntetett öt évi felosztáshoz hasonlóan a többi tárgy oszlopa is öt évre tagozódik.

Kézimunka még nem volt az 1869. és 1877. tantervben; 1905-ben fellép, de még nem kötelező.

Rajz külön nincs felvéve az 1869. és 1877. óratervében az osztatlan iskolák részére.

Kézimunka külön nincs felvéve az 1869., 1877., 1905. és 1918. óratervekben az osztatlan iskolák részére.

A tankönyvek. A tanító a gyermek és a tanítási anyag közé ékelődik a tankönyv, mely vagy elősegíti a nevelés célját és odavonoz a tanítási anyaghoz, vagy eltávolít mindkettőtől. A tankönyv nagy jelentőségének, előnyének és hátrányának kérdése, valamint a háború után való elfajulásának ügye szükségessé tette a tankönyvügy országos rendezését. Az 1925. évben szervezett Tankönyvügyi Bizottság revízió alá vette a használatban volt népiskolai tankönyveket s egy év alatt a régi könyvek úgyszólván teljesen eltűntek. A könyvek nagyrésze olyan gyenge volt, hogy a kiadók nem is kívánták bíráltnak alávetni, maguk kivonták a használatból, a másik felét pedig, melyet revízióra beküldtek, hibák, hiányok, elavultság, főleg pedig az új tanterv és a megváltozott életviszonyok szempontjából való elmaradottság miatt kellett elvetni. A revízió után alig maradt néhány könyv s valóban megindulhatott a népiskolai tanításban és a tankönyvek használatában egy egészen új korszak.

A Tankönyvügyi Bizottság megalakulásától kezdve féltékenyen őrködik azon, hogy a tankönyvek jók legyenek. Gondoskodik arról, hogy fölösleges könyvek ne adassanak ki, azért nem engedélyez állami és községi iskolák részére olyan tankönyveket, melyek használata az új tanterv értelmében tilos. Korlátozza az egy tárgyból egy osztályra engedélyezhető kiadások számát. Ellenőrzi a tankönyvek árának megállapítását. És nem enged a tudomány mai álláspontjának, a gyermek fejlettségének és a legfontosabb pedagógiai elveknek meg nem felelő, valláserkölcsi és nemzeti szempontból kifogásolható vagy káros hatású könyvet az engedélyezett könyvek jegyzékébe felvételni. A kiadók pedig nemes buzgalommal igyekeznek a jó szerzők lekötésével és a könyvek csinos külső kiállításával tankönyveinket európai színvonalra emelni.

S származhatnak abból is bajok, hogy a Tankönyvügyi Bizottság hatásköre teljes mértékben csak az állami és községi iskolák tankönyveire terjed ki és a többi sokkal nagyobb számú iskola tankönyveit nem ellenőrizheti. Végül baj az is, hogy a könyv útján való tanításhoz szokott tanítók nehezen mondanak le a tankönyvről, még azoknak a tárgyaknak a tanításában is, melyekhez az új tanterv szelleme szerint és határozott rendelkezések értelmében nem is szabad tankönyvet használni. Mindezek a bajok azonban idővel orvosolhatók lesznek és a jó és olcsó tankönyv igazi célját fogja szolgálni.

Quint József.

állami tanítóképzőintézet igazgató.

A kisededóvás.

A kisededóvás multja Magyarországon a reformkorszakig nyúlik vissza. A első óvót gróf Brunswick Teréz állította fel Budán 1828-ban; kilenc év múlva már az első kisededóvónőképzőintézet is megnyitotta kapuit. A kisededóvók száma a szabadságharcig 81-re szaporodott, azután hirtelen megcsökkent, majd lassú emelkedéssel 1867-ben 99-re emelkedett. Ezen intézeteket majdnem kizárólag e célra alakított társulatok alapították.

1868-tól kezdve a kisededóvók száma is gyors fejlődésnek indult, mert a társulatok mellett már a községek, hitfelekezetek s az állam is egyre nagyobb számban állítják fel az újabb intézeteket. A kisededóvás ügyét már br. Eötvös József törvénnyel óhajtotta szabályozni, de javaslata nem emelkedett törvényerőre s a magyar törvényhozás jóval később, 1891-ben, amikor már 757 kisededóvóintézet volt működésben, alkotta meg az 1891. évi XV. t.-c.-et a kisededóvásról. Ettől az időponttól kezdve mindjobban az állam és a községek, mint kötelezett kisededóvó-fenntartók, lépnek előtérbe. 1913-ban a 2229 rendes kisededóvó közül

állami	1094
megyei és községi	723
róm. kath.	194
társulati	103
egyéb	115

tehát a rendes kisededóvók 49%-a állami és 32,4%-a községi jellegű volt. Ugyanakkor a 186 állandó menedékház közül 27 állami és 127 községi, az 543 nyári menedékház közül 40 állami és 407 községi jellegű.

Az 1891. évi XV. t.-c. szerint a «a kisededóvás feladata a 3—6 éves gyermekeket egyfelől ápolás és gondozás által a szülők távollétében érhető veszélyektől óvni», másfelől őket testi, szellemi és erkölcsi fejlődésükben elősegíteni. Vannak:

1. képesített kisededóvónők vezetése alatt álló kisededóvók;
2. állandó menedékházak (képesített menedékházvezetőkkel);
3. nyári menedékházak.

Ahol kisededóvók vagy menedékházak vannak, minden szülő köteles 3—6 éves gyermekét abba járatni, hacsak otthon állandóan kellő gondozásban és felügyeletben nem részesül. Rendes kisededóvó felállítására a törvényhatósági joggal felruházott városok, megyeszékhelyek s oly községek köteleztettek, amelyek bizonyos összegű állami adót fizetnek. Szegényebb községeknek állandó, illetve nyári menedékházakat kell szervezniök.

A törvénynek kétségtelenül üdvös hatása volt a kisededóvóintézetek egyre nagyobb számban való felállítására, de teljes végrehajtása mai napig sem történt meg. Ez könnyen

érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a mégis sokkal fontosabb szükségletet kielégíteni hivatott elemi népiskolák hálózata sem épült ki mindmáig s az e téren fennálló igen nagy hiányok megszüntetése is — az állam és az iskolafenntartók igen nagyfokú megérőltetésével — csak a mostani építési akció befejeztével remélhető.

A háborúelőtti években már szinte egyedül az állam létesített új kisdedóvókat. Ezek egy részének, amelyek nem magyarajkú vidékeken állami elemi iskolákkal kapcsolatban működtek, az a feladatuk is volt, hogy növendékeiket foglalkoztatás közben a magyar nyelv, mint az elemi iskola tanítási nyelvének ismeretébe bevezessék s így az elemi iskola munkáját megkönnyítsék.

Az összeomlás következtében majdnem annyi kisdedóvó és állandó menedékház maradt mai területünkön, amennyi a megmaradt lakosságnak az egész ország lakosságához való aránya (943 = 39%); az állami kisdedóvók és állandó menedékházak túlnyomó része azonban az elszakított területeken maradt (1134 közül megmaradt 317 = 23,8%).

A mai területen a kisdedóvók az összeomlás óta csekély fejlődést mutatnak fel. A fejlődés lassúságát mutatja az is, hogy az óvószemélyzet száma 1920 óta nem emelkedett (sőt némileg fogyott is, mert az elszakított területekről aránylag sokkal több óvónő menekült, mint tanító s ezek jelentékeny részét — megfelelő számú kisdedóvó hiányában — létszámcsökkentési állományba kellett helyezni) s az állami fizetéskiegészítést is mindössze 64 új óvónői állás szervezésére vették igénybe. Minthogy azonban a kisdedóvókban foglalkoztatott gyermekek száma gyorsan növekedik (1921/22-ben 56.614, 1925/26-ban 99.843) s az új óvónői állások szervezése is túlnyomórészt (64 közül 45) az utolsó két évre esik, úgy látszik a kisdedóvós terén is megindult a fejlődés.

Az 1891. évi XV. t.-c. a kisdedóvónők képzőintézetét két évfolyamúvá teszi. Amint azonban a tanítóképzőintézetek négy évfolyama kevésnek bizonyult, úgy a kisdedóvónők képzés szűk keretein is tágítani kellett. Az 1906. évi nov. 2-án kiadott 78.066 sz. rendelet a kisdedóvónők képzőt három évfolyamúvá teszi s azonfelül elrendeli, hogy a III. osztályt sikerrel végzett növendékek még tíz hónapig egészségügyi és kisdedóvó nevelési gyakorlatot végezzenek.

A nagy elemi iskolai építési akcióval kapcsolatban a minisztertanács a hasznos beruházásra szánt összegből 1,160.000 P-t kisdedóvók építésének előmozdítására folyósított. Ezen összeg felhasználásával kapcsolatban itt is, mint az elemi iskoláknál, felmerült a sorrend kérdése. Gróf Klebelsberg Kunó miniszter az egész országra kiterjedő kisdedóvó szervezési program összeállítását rendelte el; a beérkezett adatok feldolgozása most van folyamatban. Kétségtelen, hogy az elemi iskolai program végrehajtása előtt e téren nagy lépésekkel nem mehetünk előre, mert kevés község van, amelyet elemi iskolák és kisdedóvók építésének költségeivel egyidejűleg meg lehetne terhelni. A sürgősségi sorrend felállításánál elsősorban a szociális szempontok az irányadók. Mindjobban tért hódít az a felfogás, hogy a kisdedóvóknak elsősorban nagyobb városok munkásnegyedeiben, általában a túlnyomólag munkások lakta vidékeken van fontos hivatása, ahol nemcsak az apa, hanem igen gyakran az anya is kenyérkeresettel van elfoglalva s így a kis gyermekek teljesen gondozás nélkül maradnak. Fontos hivatását azonban a kisdedóvó ily helyeken teljesen csak úgy töltheti be, ha kapcsolatban van napközi otthonnal is. Valószínű, hogy a kisdedóvók egy része ilyen irányban fog kibővílni.

A kisdedóvóépítési akció eddig túlnyomórészt a főváros közvetlen környékére terjedt ki. Eddig 51 foglalkoztató-, 40 játszótér és 34 óvónői lakás felépítése biztosított az építési államsegély kilátásba helyezésével; ebből a főváros környékére jut 33 foglalkoztató-, 27 játszótér és 24 óvónői lakás. Az eddig biztosított kisdedóvókról a következő kimutatás nyújt tájékoztatást:

A) A főváros környékén.

Vármegye	A község neve	A biztosított óvók	
		jellege	száma
Pest-Pilis-Solt-Kiskún	Csepel	állami	3
	Cinkota	"	1
	Dunakeszi	r. kath.	1
	Felsőgöd	állami	1
	Kispest	"	3
	Pesthidegkút	"	1
	Pestszentlőrinc	"	2
	Pestújhely	"	3
	Rákospalota	"	5
	Rákosszentmihály	"	2
	Soroksár (Péteri)	"	2
	Újpest	r. kath.	1
	Vác	állami	1
	"	r. kath.	1
Vecsés	"	2	
B) Az ország többi részében.			
Baranya	Dunaszekcső	közs.	1
Bács-Bodrog	Kelebia	állami	1
	Tompa	"	1
	Gádos	"	1
Békés	Szöreg	"	1
Csanád-Arad-Torontál	Gárdony	ref.	1
Fejér	Győr	állami	1
Győr-Moson-Pozsony-	Esztergom	r. kath.	2
Komárom-Esztergom	Komárom	"	1
	"	állami	1
Pest-Pilis-Solt-Kiskún	Sárisáp	"	1
	Isaszeg	"	2
	Somogy	Babocsa	r. kath.
Sopron	Fertőrákos	"	2
Tolna	Paks	"	1

Az eddigi tapasztalatok szerint a községek kisdedóvók építésére sokkal kevesebb áldozatot hajlandók hozni, mint az elemi iskolák építésére és így az államnak a költségek nagyobb részét kellett magára vállalnia, ha a kisdedóvót mégis létesíteni akarta. Növeli még a terheket az is, hogy a kisdedóvók az eddigi tervek szerint 1—1 foglalkoztató-, játszótérrel, a tanítói lakással egyenlő nagyságú óvónői lakással és dadaszobával épülnek s ennél fogva a költségek közel ötven százalékkal magasabbak, mint egy egytantermes és egy tanítói lakásos elemi iskolánál. Éppen ezért a kisdedóvóépítési akció kiszélesítésekor gondoskodni kell majd arról, hogy szerényebb igényű helyek számára kisebb méretű tervek készüljenek, úgy, hogy az ilyen kisdedóvó felépítése az egy-egy elemi iskolára szánt átlagos 24—25.000 pengőből kikerüljön.

Dr. Benisch Arthur
állami középiskolai igazgató.

A tanítóképzés.

A népiskola eredményes munkája és belső fejlődése leginkább a jó tanítótól függ. Azért igyekeztünk mindig művelt tanítókat képezni és tanítóképzésünket más államok tanítóképzésével egyszintre emelni. A tanítóképzők belső fejlődését a világháború akasztotta meg. Az 1868: XXXVIII. t.-c. alapján szervezett hároméves tanítóképzők 1882. után fokozatosan mind négy évfolyamúakká alakultak. Húszéves gyakorlat közben 1902-ig lassanként kialakult a tanítás kerete és sikerült az összes tárgyak anyagának csoportosítása és pontos meghatározása. Majd a helyesebb módszer kiforrása után 1911-ben a tanterv az utasításokkal együtt megindította az újabb tanítóképzést. Egyidejűleg a Rendtartási Szabályzat kiadása irányította a tanítóképzők és internátusaik nevelői munkáját, az új Vizsgálati Szabályzat pedig szétosztotta az egyszerre igen sok tárgyat felölelő képesítő vizsgálatot három egymásutáni évben teendő osztályképesítő és egy befejező-képesítő vizsgálatra. A szervezet kikristályosítását elősegítette még a Felszerelési Jegyzék összeállítása és a Normáltanmenetek kiadása, melyek a tanítóképzés munkájának minden mozzanatát pontosan szabályozták.

Ezek a részletekre kiterjedő, gondos szabályzatok átsegítettek a világháború és a forradalmak zivatarain és megbízható kereteket szolgáltatottak a fékevesztett időkben.

Mikor azonban 1919-ben megkezdődött az újjáépítés, a nagy katasztrófa alatt gyorsabban érlelt életfelfogás és határozottabban kibontakozó pedagógiai nézet szűknek és merevnek érezte a régi kereteket és megindult a tanítóképzés terén is az általános reform. Az első alkotás az 1920. évi tanterv volt, mely hat évfolyamra emelte a tanítóképzést. Ez az új keret Európa többi államának berendezéséhez simult ugyan és megfelelt a szakemberek kívánságának is, azonban az ország szomorú anyagi helyzete miatt egyidőre el kellett ejteni. Így született meg 1923-ban az öt-évfolyamú tanítóképzés tanterve, mely egyfelől a régi képzés túlterhelésén segített, másfelől felhasználta az újabb pedagógiai vívmányokat és azokat az 1925-ben kiadott utasításokban teljesen a közben elkészült új népiskolai tanterv szolgálatába állította.

A tanítóképzők új tanterve a kötelező heti óraszámot 36-ról 30-ra szállította le, az ugyancsak 1925. évben megjelent új vizsgálati szabályzat pedig a régi négy vizsga helyett egy vizsgálatot állapított meg, melyen nem 25 tárgyból, hanem csak 10 tárgyból felelnek a jelöltek. Ezzel a tehermentesítéssel sikerült egyidejűleg a tanterv lényegének kiemelése. Az új tanítóképzésben a neveléstan és a népiskolai gyakorlat a tanulmányok tengelye.

Az utasítások pedig a népiskolai tantervhez hasonlóan a *célt* állították előtérbe és az összhangzatos nevelést tették meg legfőbb feladatává. A tanítóképző-intézeti tanárnak nem szabad a mechanizmusban megmerevednie, hanem állandóan tanulnia kell és amit megtanult és ami meggyőződése, azt a gyakorlatban meg kell valósítania. Az ő feladata az elmélet és gyakorlat állandó egyeztetése, nehogy a népiskolában a gyakorlat évtizedekre elmaradjon az elmélet mögött.

Az utasítások hangsúlyozzák a tervszerű haladásnak, a tárgyak egymásra vonatkozásának, valamint a tanulók tevékenységének fontosságát. Kívánják, hogy a tanár tapasztalatokból és meglévő ismeretekből kiindulva, a tanulók értelmének megmozgatásával

jusson megállapításaihoz és adjon alkalmat, hogy mindenki maga keresse a legjobb kifejezést azok közlésére. Nem szédül azonban azokba a túlzásokba, melyek a tanulóval mindig csak újat akarnak alkottatni, hanem hangsúlyozza a tanuláshoz, az ismétlésnek nagy fontosságát.

Az új tanítóképzés nemcsak a célok területén kíván a tanártól józan életfelfogást, hanem elvárja a mindennapi munkában az érett ítélőképességet, hogy csak tudományosan leszárt igazságokat tanítson és a gyakorlatban bevált eljárásokat gyakoroltasson.

Az új tanítóképzés megtanítja a tanító-növendéket célok szerint való tudatos nevelői munkára és kiragadja a jövő tanítót abból a tespedésből, melybe a múltban mechanikus munkájában lassan süllyedt.

A tanítóképzés elmélyítéséhez az új tanterven és az utasításokon kívül hozzájárult a magánvizsgálatok eltörlése is. Három év óta csak olyan ifjak és leányok kaphatnak tanítói oklevelet, akik a tanítóképző öt osztályát, mint rendes tanulók elvégezték és életüknek ezt a legfogékonyabb korszakát valamely tanítóképzőben töltötték. Ez a tanítói hivatásra való ránevelés szempontjából nagyon fontos. A ránevelés egyik jól bevált intézménye az internátus is, mely ma már csaknem minden intézet mellett meg van szervezve.

A magánvizsgálatok eltörlése és a tanítói hivatás nagyobb megbecsülése következtében újabban a tanulók nagyobb száma pályázik felvételre olyannyira, hogy a folyamodók nagyobb részét el kell utasítani, dacára annak, hogy az utóbbi években hat új tanítóképző nyílt meg.

Ma 47 tanítóképző van az országban, melyek a két nem és a fenntartók szerint a következőképp oszlanak meg:

	Férfi	Nő	Összesen
Állami tanítóképző	9	4	13
Róm. kat.	6	19	25
Ev. ref.	2	3	5
Ág. ev.	2	1	3
Izraelita	1	—	1
	20	27	47

A tanárok és tanulók létszáma a folyó tanévben a következő:

	Tanár	Tanuló
Állami tanítóképzőkben	167	2463
Róm. kat.	160	3533
Ev. ref.	51	776
Ág. ev.	23	436
Izraelita	9	117
	410	7325

Ilyen sok tanuló közül évenként több ifjú, különösen pedig leány kap oklevelet, mint amennyi a megüresedő állásokban elhelyezkedhetik. Ez eddig azért nem volt baj, mert az iskolaépítések és új tanítói állások szervezése következtében a rendesnél nagyobb számban kaptak állást. A tanítónőképzőbe pedig sok szülő azért iratja leányát, mert az igen jó leánynevelő intézet. Hiszem, hogy a jövőben is, erősebb hivatalos beavatkozás nélkül, a társadalmi élet törvényszerűsége alapján is biztosítva lesz a tanítóképzés és a tanítószükséglet helyes aránya.

Quint József.

A magyar népoktatás története.

A magyar művelődéstörténetnek mai epochájában, amikor a népoktatás ügye az új tantervek életbelépésével járó belső, tartalmi fejlődés mellett — amint azt Quint J. értekezésében láttuk — gazdasági és politikai esettségünket örvedetesen megcsúfoló, mérföldes léptekkel halad az extensiv megerősödés útján is, *nem lesz alkalomszerűtlen* és érdekesség nélküli ennek a mai előretörésnek részletes ismertetése után rövid összefoglalásban *az olvasó elé vetíteni népoktatásunk* régebbi múltját és utóbbi évtizedekbeli történetét is. Egyrészt azért, hogy feltárjuk azokat az eredményeket, amelyeket a kultúrpolitika hazánkban az elmúlt korszakokban e téren elért, másrészt viszont, hogy mértékét adjuk azoknak a hiányoknak, amelyeknek a pótlása a világháborúban bár dicsőséggel megálló, a forradalmakon is diadalmaskodó, de a békekötéssel legyőzött, kifosztottságában mindazonáltal nagy áldozatokra kész mai nemzedékre várt.

Az a kép, amely a múltnak és a jelennek egybevetéséből az érdeklődő elé tárul, híven mutatja azt, hogy *a magyar népműveltség fejlődését mennyire gátolta nemzetünknek politikai és katonai hadakozásban gazdag, viharos múltja*; de azt is, hogy a viharok elülte után a nemzet mindig fokozott erővel és igyekezettel látott hozzá a kulturális megerősödés munkájához. S ezt látva, önkéntelenül is feltolul ajkunkra a kérdés: hol lennénk már, az általános és gazdasági népműveltségnek milyen széleskörű elterjedtségéről számolhatna be ez a tanulmány, ha a magyarságnak önvédelmi és politikai érvényesüléséért vívott harcai s főleg az amazokra való felkészülések mindenkor szellemi, gazdasági és embererejének olyan nagy részét le nem kötötték, fel nem emésztették volna?

Igaz, nem vitathatjuk el a háborúnak sem bizonyos mértékig műveltséget fejlesztő hatását. A műveltebb külföldet haddal megjáró elődeink s a világháborúban résztvevő kortársaink sokszor értékes, új ismeretekkel, tapasztalatokkal s így szélesebb látókörral tértek vissza otthonukba s lettek itt — szűkebb vagy tágabb körben — a tudás terjesztőivé. Ezt nem tekintve, általánosságban mégis bebizonyosodott a történelem folyamán helytállása az «inter arma silent musae» régi közmondásnak. Viszont *a magyar történelem is tud két*, részben ugyan az ész, a meggyőződés és a tekintély súlyával, de részben fegyverekkel is megvívott *harcról, amelynek*, bár eszköze is, de egyúttal *következménye* is a szellemi és erkölcsi *műveltség terjesztése volt*: egyrészt a kereszténységnek a pogánysággal, másrészt a reformációnak az egyházzal s az ellenreformációnak a hitújítással vívott harcáról.

1. A népművelődés alapjainak megvetése, az egyházi iskolaszervezet s a népoktatás fejlődése a XVI. század elejéig.

A magyar népművelés alapjainak megvetése hazánkban is a nemzetnek a keresztény egyházba való belépésével esik egybe. Ezt megelőzőleg volt kiváló hadi képzése s az ezzel kapcsolatos erényekre nevelése a magyar fiúknak és férfiaknak, de nem volt népművelés. *A nemzetnek egy új*, csupán a körében megfordult görög kereskedők, kalandozásaiból hozott foglyai s részben a leigázott szlávok révén úgy-ahogy ismert

hitre való áttérítése azonban — amivel együtt járt nemcsak az egyháznak, hanem az alkotmányjogi reform következtében az államnak is új berendezkedése, a katonai (törzsi) rendszerről a polgári (vármegyei) közigazgatás rendszerére való áttérés — *nem nélkülözhetette a szellemi fegyvert*: nem sikerülhetett volna a népnek ránevelése nélkül. Az egyháznak hittérítők, a megtért hívek lelki gondozására papok (plébánosok), ezeknek a nemzet tagjaiból való képzésére pedig hittanítók és... iskolák kellettek. *Igy keletkeztek az idők folyamán nálunk is a székesegyházi, a káptalani és a kolostori iskolák* a világi papok és a szerzetesek képzésére, ezek «külső» tagozata (külső iskola) a bejáró világiak oktatására, városokban és falvakon pedig így csatlakozott a papi szószékhez — ha az kezdetben sok helyütt az Isten szabad ege alatt volt is, esetleg ugyanott, illetőleg magában a templomban, avagy a plébános lakásán, később pedig már külön helyiségben — a katedra, létesült a *plébániai* (parochiai, fái) *iskola* és született meg az iskolamester (magister).

«Csodálatos a kereszténységnek megelevenítő, megifjító hatása a népek életében — csodálatos nemzetünkében is. A magyar nép homlokáról lecsurgó keresztvíz az erkölcsi újjászületés fürdője; a befogadott új vallás a társadalmi és politikai élet megizmosodásának leghatékonyabb tényezője» — mondja Vaszary Kolos a magyar nemzet történetéhez írott bevezetésében. Hozzátehetjük e megállapításhoz, hogy *tényezője volt az új vallás a magyar kultúra megindításának*, magvetője a magyar népműveltségnek is. Igaz, hogy ez a mag csak hosszú idők múltán kelt ki, a papság nevelése azonban nálunk gyorsabb eredményeket ért el, mint a korábbi századokban megtért népeknél, aminek az a magyarázata, hogy az egyház ekkorra már kiépítette s most hazánkba is betelepítette térítő, nevelő és igazgató rendszerét és szervezetét: az egyházmegyei rendszert székes- és társaskáptalanjaival, ezekben az olvasó- és az éneklőkanonokokkal és helyetteseikkel (canonici lectores, cantores, sublectores et succentores), a népeket az östermelésre és iparra is nevelő szerzetes rendjeivel, valamint a parochialis szervezetet; mindezeket pedig a már említett iskolákkal.

A Krisztus születése utáni első századokban még virágzott pogány műveltség emlőin táplálkozó, de a keresztény hit- és érzelmi világnak megfelelően — főleg az egyházatyák szónoki, irodalmi, tanító és szervező munkássága révén — átforgult műveltségnek azonban nemcsak a papság, hanem a nép körében való terjesztése érdekében az első évezred második felében már mind *egyházi zsinatok* (az 529. évi vasoni, a 789. évi aacheni és a 826. évi római), mind egyes *uralkodók* (Nagy Károly 802. évi egyetemes capitularéjával és 813-ban, Lothár király pedig 825. évi cap.-val), valamint *pápák* is (II. Jenő 826. évi és IV. Leó 853. évi canonaikkal) hoztak határozatokat, illetőleg adtak ki rendelkezéseket. Ezek tehát az említett iskolákban folyó tanítás céljára — a papok és a szerzetesek művelésén kívül — *a népek szélesebb rétegeinek az elemi ismeretek birtokába juttatását is kitzűzték*.

A népek térítésére és lelki gondozására a hosszú évszázadok folyamán ekként kialakult szervezetnek hazánkban való munkába állítását megkönnyítette és időszerűvé is tette az, hogy a IX. század vége és a X. század egyébként is *a nyugati keresztény egyház nagy megerősödésének a korszaka* volt, amelyben Magyarországon kívül Dánia, Norvégia és Svédország is keresztény államokká alakultak, a kalifátus megszűnésével (960-ban) Spanyolországban a keresztény fejedelemségek terjeszkedtek s a térítés munkája a csehek és a lengyelek között is megindult. (Az utóbbiak első keresztény fejedelme, Mieszko, Géza fejedelmünknek sógora volt.) A nyugati egyház ekkori nagy hatalmának jelzői még a «treuga dei» felújítása, IV. Henrik császár Canossa-járása és a XI. század végén a kereszties hadjáratok megindítása is. (Viszont ebben az időben lépnek be a pogányságot keletreől körülvéző oroszok és bolgárok a keleti egyházba.) Ugyancsak kedvező volt ebből

a szempontból az a körülmény, hogy a még pogány népek, köztük tehát a mi őseink megtérítésének a munkájára vértanuságra vágyó külföldi szerzetesek szép számmal vállalkoztak; a legnagyobb jelentőségű azonban Géza fejedelemnek és feleségének, a keresztény Saroltának, a gátló körülményeket elhárító, pártoló magatartása és döntő magának *Szent Istvánnak részvétele a hitterjesztő munkában*, akik tudatára jöttek annak, hogy uralmuk megtartását és az ország fennmaradását csak a nemzetnek a nyugati keresztény egyházba való belépése biztosíthatja.

Még így is kétségtelen azonban, de önként érthető is, hogy az iskolák szervezése s tehát *a nép művelődése csak lassan haladhatott*. Hiszen a kellő számú papság képzéséhez, tehát magának a hittérítésnek a teljes befejezéséhez is hosszú évtizedekre volt szükség. Mennyivel nehezebb lehetett a — bár kisszámú (200—250 ezer főnyi), de az országnak majdnem egész területén eloszlott — népességet, a nagyterjedelmű s gyér lakosságú plébániákat iskolákkal és tanítókkal ellátni! (Szent István is csak 10—10 falut kötelezett templom építésére.) Még Békefi Remig, a középkori magyar iskolaügy lelkes bűvára is csak a XIV. és XV. századról merete azt a meggyőződését hangoztatni, hogy a falusi plébániai székhelyeken ekkor már országszerte volt iskola, de ténylegesen neki is csak 275, részben városi, részben falusi parochialis iskolának a létét sikerült a XVI. század közepét megelőző időkig visszavinnie. Igaz, hogy a török uralom idejében a hódoltság területén — tehát főképpen a magyarlakta vidékeken — a korábbi időknek szinte minden emléke elpusztult: az e területen fennállott káptalani levéltárak közül a csanádi, kalocsai, pécsi, székesfehérvári, váci, váradi, veszprémi és egri országos levéltárak egész anyaga, a budai, győri és vasvári levéltárak anyagának pedig legnagyobb része elveszett s ugyanígy a magánlevéltáraké is. Nem csoda tehát, ha még oly fáradságos kutatás is csak ily gyér írásbeli dokumentumot tud ama századok kultúrtörténetére vonatkozólag feltárni. *A plébániai iskolákról az enyészettől megmentett és eddig napvilágra hozott legkorábbi adatok* is azonban csak *a XIII. századból valók* (a pesti iskoláról 1238-ból, az óbudairól 1276-ból), falusi iskola létéről pedig az eddig ismert legrégebbi adat a XIV. századból (1334-ből) maradt ránk. Jelentősebb számmal Békefi kutatásainak az eredményében csak a XV. század (142 városi és falusi és 1 zsidó iskolával; de már a XIII. században is volt zsidó iskola) és — fokozódó szaporulattal: 110 városi és falusi iskolával — a XVI. század első négy évtizede szerepel.

Békefi ezek az adatai persze nem jelentik azt, hogy az itt említett éveket megelőző időkben nem voltak fái iskoláink és hogy az általa megállapítottak nem működtek volna már előbb is, mert *a még régebbi adatok* önként érthetőleg *még inkább elkallódhattak*. És még kevésbé jelentik azt, hogy 1540-ig ne lett volna még a török hódoltság területén kívül is több ilyen iskola. Az azonban kutatásai nyomán kétségtelenül megállapítható, hogy a nép művelése általánosságban jóval későbbben vette kezdetét, mint az egyháziak succrescentiájának biztosítására irányuló iskolai oktatás. Emellett bizonyít az is, hogy amíg — mint láttuk — az első plébániai iskolákra vonatkozó írások a XIII. századból keltezettek, addig *a székeskáptalani iskolák közül négynek* (a székesfehérváriak, csanádinak, pécsinek és esztergominak) *a létezéséről már Szent István uralkodásának utolsó éveiből vannak adataink*. De emellett bizonyít az is, hogy az 1332. évi esztergomi s utána 1515-ig még további öt zsinatnak kellett határozatot hoznia arról, hogy a plébánosok ne misézzenek egyedül, hanem mindegyiknek legyen clericusa, scholarisa, aki neki a misemondásnál válaszol.

Nyilvánvaló, hogy, ha Békefi szerint a falusi plébániáknak — ha nem is mindegyiknek — már az Árpádok idejében volt is iskolája, ezekben az iskolákba a nép szélesebb rétegei bizony nem igen jártak, s aki nép-fia járt, az olvasni talán megtanult, de

írni nem, hacsak papnak nem készült. *A falusi nép ebben az időben bizony jobbára még csak a kereszténység első idejébeli módon, a katechumenosok oktatása módján, a templomban kapta ismereteit a hitágazatokban.* Ámde ebben a tekintetben ekkor még a külföldön sem volt általánosságban sokkal kedvezőbb a helyzet, mert ha az lett volna, akkor nem kellett volna az 1056. évi compostellai s az 1073. évi római zsinatnak a tanultságot maguktól a papoktól is újból megkívánniok, sem pedig az 1179. évi lateráni zsinatnak akként határoznia, hogy minden székesegyháznál illő javadalmat kell adni a mesternek, aki a papokat és a szegény tanulókat tanítja.

Nagy kára a magyar kultúrtörténetnek, hogy mai népiskoláink itt tárgyalt őseinek nemcsak elterjedtségéről (számáról), de szervezetéről és tanítási anyagáról sem tudunk eleget. Az kétségtelen, hogy amikor az államkormányzat az iskolaüggyel szemben évszázadokon át érdektelennek mutatkozott, helyesebben, amikor az állam saját érdekeinek a képviselését is az egyházra bízta s ennek következtében a tanítás megszervezését és anyagát szinte csak főpapi és zsinati rendelkezések szabályozták, akkor az idővel mégis csak szaporodó *falusi plébániai iskolák az olvasáson, az imákon, a hit legfőbb tanain és az egyházi énekeken kívül mást alig tanítottak* s hogy az egyöntetűség szervezetükből és tanítási anyagukból hiányzott. Bővebb tanítási anyaga (írás, számolás, latin nyelv) a székesegyházi, a káptalani és a monostori iskolák mellett csak a később kifejlődött s itt-ott statutu-mokkal is szabályozott nagyobb-városi iskoláknak volt — tekintettel iparosokból és kereskedőkből is álló lakosságuk igényeire —, amely iskolákból azután — miként egyes városiakból is — a gimnáziumok (latin iskolák) fejlődtek ki. Tanítói képesítés?! A plébánosok, illetőleg az iskolamesterek jobbára *maguk nevelték a tanításra utódaikat*, éppen úgy, mint a ministrálókat és az előéneklőket. (Még századunk elején is törvénnyel kellett az itt-ott még működő oklevélnélküli tanítókat az iskolából kiltani, akiket a csöppnyi kisközségek azért alkalmaztak, mert nem tudták a képesített tanítók törvényszerűjüket biztosítani.)

A plébániai iskolákat időben megelőző *székes- és társaskáptalani* (ilyent 15-öt állapított meg Békefi az 1540 előtti időkben) és *monostori iskolák*, bár egyrészüknél külső tagozata is volt s bár a többibe is jártak kis számmal papi pályára nem készülő egyének, — a fentiekből is kitészőleg — *nem tekinthetők tulajdonképeni népoktatási intézményeknek*, hanem papokat és szerzeteseket képző és művelő intézeteknek; ezért ezek ismertetése a hazai népoktatás összefoglaló történetének keretében nem foglalhat el bővebb helyet. *Kapcsolatuk azonban a magyar népműveléssel el nem vitatható*, hiszen belőlük kerültek ki a nép lelki vezetői és oktatói. Eme szerepüknek megfelelően tanítási anyaguk sokkal bővebb volt, mint a parochialis iskoláké s a középkori egyetemek mellett ezek voltak a magasabb műveltség terjesztői. Az elemi ismeretek nyújtása (imák, énekek, a vallás alaptanai, latin olvasás, írás, számolás és a latin nyelvtan elemei) után a hét szabad mesterség (septem artes liberales) tanítása következett, amelynek tárgyai a triviumban a grammatica, rhetorica és dialectica (innen a trivialis isk. elnevezés), a quadriviumban pedig az arithmetica, geometria, astronomia és musica voltak. Mindez az akkor dívó, a hit igazságait az ész erejével, a dogmákat tehát tudományosan is igazolni törekvő scholasticismus szellemében.

Abban, hogy az Anselmus (1033—1109) tanai alapján kifejlődött *scholasticus filozófia tudományos és nevelő rendszere* (ennek keretében az apácaklastromokban folyó nőnevelés is) még a XIV. századig sem hatott jobban közre a népművelés fejlesztésében, az új állami és egyházi berendezkedéssel járó természetszerű nehézségeken kívül erősen gátló körülményül szolgáltak azok a *részben belső, részben külső hadakozással is járó zavarok*, amelyekről e századoknak a történelme beszámol. Így már Szent István uralko-

dása idejében a Kupa-, Gyula- és Ajtony-féle lázadások, a bolgárokkal és II. Konráddal vívott harcok, majd a trónviszályok az ellenkirályok, királyok és ifjabb királyok, illetőleg trónkövetelők (Péter és Aba Sámuel, Endre és Béla, Salamon és Géza, Salamon és Szent László, Kálmán és Álmos, Vak Béla és Borics, III. Béla és Géza herceg, Imre és Endre, IV. Béla és István, III. Endre és Martell Károly) között; közben Vatha lázadása a kereszténység és a német hűbéruraság ellen Szent Gellért és más püspökök és papok lemészárlásával s egyházak felégetésével és lerombolásával; az ismételt küzdelmek a német császárokkal, a hadjáratok a horvátok és csehek, besenyők, kunok és görögök ellen; Horvát- és Dalmátországok meghódítása Szent László és Kálmán idejében, az utóbbinak dicstelen oroszországi hadjárata; a cseh, osztrák és lengyel határviilongások, a változó sikerű orosz és görög háborúk, Vak Béla boszúja megvakítóin, Ráma megszerzése; II. Endre alatt a belső elégedetlenség kirobbanása, a keresztes hadjáratok, a pápai fennhatóság elleni egyházpolitikai küzdelmek; a tatárjárás és az ország újjáépítése; az osztrák, bolgár, szerb és a cseh Ottokár elleni harcok stb.

Ilyen viszonyok, ennyi véres hadakozás, párt- és családi viszálykodás, főurak hatalmaskodásai s idegen fejedelmek uralmi törekvései elleni küzdelmek közepette valóban nem lehet csodálkoznunk azon, hogy még a szentekben, államalkotókban és országépítőkből, hódító hadvezérekben, az egyházzal, a tudományokkal és művészetekkel szemben bőkezű macenásokban éppen nem szűkölködő *Árpád ház tagjainak uralma alatt sem épülhetett ki jobban a népoktatás szervezete* s tehát nem szállhatott át az Anjouk műveltebb korára szélesebb körű népműveltség.

Sőt Róbert Károly uralkodásának első idejében is úgy látszott, hogy a közállapotok lezülése tovább folytatódik s még az is veszendőbe megy, ami a korábbi nagy uralkodók alatt e téren már létesült. A nemzet megoszlása Róbert Károly és a cseh Vencel, majd bajor Ottó között, az oligarchák prepotenciája és garázdálkodásai valóban nem kecsegtettek a kultúra fejlődésére alkalmas idők bekövetkezésével. Szerencséjére azonban a nemzetnek, Gentilis bíbornok pápai követ diplomatikus, ügyes fellépése, Róbert Károlynak a nádorfiak (az Amadék) és Csák Máté seregein Rozgonyánál kivívott győzelme, majd Kopasz nádor és más lázadó főurak leverése, az állandóan ellenségeskedő és hatalmaskodó Németújváriak hatalmának megtörése és Csák Máté halála (1321) utáni elkövetkezett végre — a belső béke és a külföldi (dalmáciai, szerbiai, olaszországi stb.) győzelmek és hódítások révén — *a magyar trón megerősödésének az a korszaka, amelyben hazánk «az országok királynéja», Európa leghatalmasabb birodalma s amelyben «a nemzet az anyagi és szellemi süllyedés, a megsemmisülés örvénye széléről a jólét, a műveltség magas fokára emelkedett».* A gyéren lakott vidékek benépesítése, rabszolgák (hadifoglyok) tömegeinek felszabadítása, városoknak önkormányzati és bíraskodási joggal való felruházása, a banderiális rendszer kiépítése s a köznemesség jogainak visszaállítása mellett (Róbert Károly alatt) a jászok, kunok és tatárok megtérítése, a tudományok és művészetek felkarolása, a pécsi egyetem alapítása, kolostorok, zárdák, kápolnák és templomok (köztük a kassai dóm) építése (Nagy Lajos alatt) a jelzői az Anjouk politikai, valláserkölcsösi, de egyúttal haladó szellemének.

Sajnálattal kell azonban megint megállapítanunk, hogy e sokirányú üdvös fejlődésnek a népműveltség terjedésére is nyilvánvalóan volt *hatásáról adatokkal*, frásos bizonyítékokkal *alig rendelkezünk*, hacsak annyiban nem, hogy a következő századból jelentős iskolaszaporulatnak egy részét — amint az valószínű is — már e századból eredőnek tekinthetjük.

A XIV. század a külföldön — főleg Itáliában — egy új, az emberiség lelki fejlődésére döntően ható világnézetnek: *a humanizmusnak az életre keltője, amelyből azután*

a szellemi élet megújítása: a renaissance sarjadzott ki. Előhírnökei a humanizmusnak jelentkeztek ugyan már a XI. és XII. században is, ámde ezeknek a latin klasszikus műveltségre támaszkodó szabadabb irányú tanításai elé akkor még sikerrel vetettek gátat az egyháznak scholasticus és mysticista tudósai. Dante (1265—1321) és Petrarca (1304—1374) irodalmi munkássága s a párisi és az olasz egyetemek tanárainak előadásai nyomán azonban a gondolat felszabadítását, az emberek minden oldalú összhangzatos kiképzését, az ész és a szív harmonikus egységét, az egyén jogainak Istenhez való viszonyára tekintet nélküli érvényesítését és a természet tanulmányozásának szükségességét hirdető humanizmus az emberi gondolkodásban széles medert ásott s bélyegét meggátolhatatlanul rányomta a következő korok művelődéstörténetére.

Hozzánk a humanista irányzat és a renaissance csak az Anjouk örökébe — Kis Károly 39 napos királysága és szomorú vége s Erzsébet és Mária királynék fejtelenségét és pusztulást hozó erélytelen kormányzása után — lépő Zsigmond király idejében, a sűrű olasz-magyar összeköttetések révén jutott el (első képviselője Vitéz János váradi püspök, később esztergomi érsek), érvényesülése és virágzása azonban Mátyás dicső uralkodásának idejére esik. Zsigmondot és kormányzatát ugyanis sokkal jobban leköttették trónja megtartása és megerősítése érdekében másfél évtizeden át folytatott szakadatlan küzdelmei, nagy területi veszteségeket el nem hártó hadakozásai az összes égtájakon, utazásai egészen Franciaországig és Angliáig, a huszita mozgalmak, az erdélyi parasztlázadás és a török félhold növekvő terjeszkedésével való ismételt szembeszállásai, nemkülönben német-római császársága és cseh királysága, semhogy a békés időköt és az uralkodói gondozást kívánó kultúra ő alatta a rövid életű budai egyetem alapításán kívül — bár ekkor az alkalom a fejlettebb nyugati műveltséggel való érintkezésre megvolt — nagyobb lendületet vehetett volna. És nem volt más a helyzet az őt követő első Habsburg-király, a jóindulatú Albert, továbbá I. Ulászló és a gyenge V. László alatt sem, bár ez utóbbi s még inkább az őt kiskorúsága alatt helyettesítő kormányzó, Hunyadi János, a humanizmusnak ismerői és méltányolói, humanista írók támogatói voltak, és bár Vitéz János váradi rezidenciája már ekkor szintén a külföldi tudósok, költők és zenészek akadémiájaként szerepelt.

E három utolsó király uralkodásának a művelődés terjesztése tekintetében — Vitéz János említett szerepe mellett is — eléggé színtelen idejét az «igazságos», bölcs és nagy nemzeti király, Vitéz Jánosnak, a pozsonyi egyetem későbbi megalapítójának tanítványa és követője s Vitéz unokaöccsének, a bámulatos eszű Csezmiczai János (Janus Pannonius) pécsi püspöknek, nagy költőnek és műfordítóknak barátja: Hunyadi Mátyás alatt a hatalom és műveltség, a fény és ragyogás kora váltotta fel, amelyben a királyi udvar a különböző hadjáratok és pártütések zavarai közepette is a tudományoknak, irodalomnak és művészeteknek Európaszerte ismert és elismert fókusa lett, amely fókusból a kultúra s főleg a művészetek pártolására való készség az országba is szerte áradt. Mátyás király — atyja nyomdokain — kora egyik legkiválóbb humanistájává képezi ki magát, aki a tudományok iránti szeretetének, azok pártolásának, de egyúttal nemes emberi érzéseinek is ékes bizonyítékát maga adja a római humanista akadémia fejéhez, Pompilius Laetushoz már 30 éves korában írt levelében. Ő is azonban, miként főpapjai s egyes főurak is, inkább csak a magas műveltségnek, a kutatásnak, a költészetnek és a művészeteknek (különösen az építészetnek és az egyházi művészeteknek) a pártfogója és terjesztője, amelyeknek számtalan emléke, illetőleg alkotása maradt ránk a renaissance-korból, de nem a népoktatás, amelyet ő is tisztán egyházi ügynek tekintett. A népoktatás ügyét szolgáló intézkedéseiről legalább is nincsen tudomásunk.

Hatás nélkül mindazonáltal a korabeli széleskörű humanista műveltség bizonyára e téren sem maradt, aminek tanuságul Békefinek e századból származó fentebbi adatait

bírvást tekinthetjük is; de megnyilvánult ez a hatás főleg a városi iskolák tanítási anyagának s az alsó papság és a tanítószag ismereteinek megnövekedésében s ennek folytán az egyházi, vallásos szellem gyengülésében és a világi felfogás terjedésében. Ezzel pedig megmunkálta a talajt a humanizmus a vallási reformeszmék befogadására.

2. A népoktatás a reformáció és az ellenreformáció korában.

A törvényes örökös nélkül meghalt Mátyásnak a Jagellók házából származó két utóda alatt, akiknek idejében a főpapok — élükön Bakócz Tamással és ifj. Vitéz Jánossal — a humanista szellemnek még mindig hívei és többé-kevésbé felkarolói voltak s akiknek trónviszályokkal és pártvillongásokkal aláaknázott uralmát a török veszedelem hullámai mindjobban nyaldosták, míg végül a mohácsi síkon meg is döntötték, a külföldi egyetem tömegesen látogató s az ott magukba szívott szellemmel átitatott és a vallásújítók tanainak megnyert magyar ifjak már könnyűszerrel ültették át a humanizmus által megmunkált magyar talajba a német eredetű reformáció eszméit és tanait, annak dacára, hogy a magyarság s főleg a köznemesség a magyar trónra minduntalan igényt támasztó s itt uralomra törekvő német fejedelmek fellépései és támadásai miatt nagy többségében ellen-szenvvel viseltetett a németességgel s általában a német szellemi befolyással szemben.

Ugyancsak nem tudták megakadályozni az új tanok terjedését az 1523. évi budai s az 1525. évi rákosi országgyűlésen hozott szigorú törvények, amelyek, miként az 1462. és 1498. évi országgyűlések a huszitákra, e tanok követőire és terjesztőire a fejvesztés (megégetés) és jószágelkobzás büntetését mondták ki. Igaz, hogy alig is volt valaki, aki e törvényeket végrehajthatta volna. A kormányzatot a török veszedelem elhárításának az ügye, a főurakat az egymás közötti pártviszályok s a köznemességgel való küzdelmeik foglalták el; hét főpapnak Mohácsnál elestével a főpapság ereje is meggyengült s miután Ferdinánd és Zápolyai János — akik mindketten mindvégig kitartottak kath. vallásuk és egyházuk mellett — az így megürült főpapi székek birtokainak nagy részét — az 1526. évi országgyűlés ama határozata alapján, amely e székek jövedelmeinek a török elleni küzdelem céljaira való lefoglalását mondta ki —, ideiglenesen világiaknak adták, ezek már csak azért is támogatóivá lettek a reformációnak, hogy az így nyert birtokokat megtarthassák.

Luther tanainak nálunk első hirdetőit a budai főiskola tanárai között (Grineus Simon és Vinschemius Vitus), a budai lelkészi székben (Speratus Pál, Bécsből elűzött s ide meghívott lelkész), továbbá a szepesi és az erdélyi szász városokban találjuk, akiknek nagy segítségére volt az, hogy Luther írásai ekkor már nyomtatásban is megjelenhettek és terjeszthetők voltak. Amiként nem nélkülözhetette azonban a kath. egyház a hittérítés munkájában a szószék mellett az iskolát, éppen úgy szüksége volt a templom mellett az iskolára a hitújításnak is a régi egyházzal, egy századdal később pedig az ellenreformációnak a reformált egyházakkal szellemi téren vívott harcaiban. A hitújítók tehát — önként érhetőleg — nemcsak a templomnak, hanem az egyház virágos kertjének, az iskolának is uraivá igyekeztek lenni s megszerzett, illetőleg létesített iskoláikba igen örömet helyeztek be külföldön nevelődött ifjakat, borostyánosokat, sőt doktorokat is.

Kezdetben persze, a hitviták szülte zavarokban, az oktatás ügye nagy károkat szenvedett, «a reformáció a régi iskola nyugalma és munkáját megzavarta». E káros hatás és az iskolák létesítésében való szűkkeblűség miatt maga Luther, nemkülönben tanítványa, Melancton, számtalanszor fakadtak ki panaszosan, rámutatva arra is, hogy iskolák hiányában papi és tisztviselői succrescentia sem képezhető ki. (Melancton megdicséri levelében Nádasdy Tamást, mert iskolát alapított.) Téves az az állítás is, amelyet pedig

Békefi is tényként fogadott el, hogy t. i. *Luther az iskolakötelezettség jogosultságát vallotta volna*. Ismételtén hangsúlyozza ugyan Luther («An die Rathherren aller Städte deutsches Lands, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen» és «Dass man Kinder zur Schule halten solle» című írásaiban) az oktatásügy felkarolásának és annak fontosságát, hogy «a hatóságok» nyomást gyakoroljanak a tehetséges fiúknak («tüchtige Knaben») szülőire, hogy fiaikat iskolába járassák, az általános iskolakötelezettségről azonban nem beszél. (Lásd a prot. Kamerau és Schiele kijelentéseit!) Viszont tény az, hogy nálunk az oktatásügy hanyatlásának nem annyira a hitújítás okozta zavarok (amint Németországban), hanem a törökök megismétlődő támadásai (1526-ban, 1529-ben, 1532-ben), a polgárháborúk, Budavár eleste (1541-ben) s utána az országnak három részre bomlása és ennek gyászos következményei voltak az okozói.

A szentírás egyéni értelmezhetésének tanából folyó olvastatása a magyarra is lefordított és kinyomtatott bibliának (Erdősi — Silvester — János, Heltai és Károli Gáspár fordításaiban) szükségképpen közrehatott a népművelés terjesztésében s tehát az iskolák szaporításában, de a kultúrtörténetíró és kultúrstatistikus nagy lelki fájdalommal kénytelen megállapítani az erre vonatkozó pontos és részletes adatok hiányát. Első — nagyrészt elhódított — iskolák voltak a pápai és az eperjesi (1531), a kassai (1532), a késmárki (1536), a beszercebányai (1537), a selmecebányai (1538), a bártfai (1539), a lőcsei (1542) s a brassói és a nagyszombati (1544).

Luther tanai után Zwingliéi, a XVI. század közepén pedig Kálvinéi is utat leltek hazánkba s miután Zwingli tábora beolvadt a francia-svájci kálvinizmusba, Magyarországon a század második felében az ágostai ev. (lutheranus) mellett a ref. (kálvinista) egyház is megalakult. Ebben az időben a kath. vallás a városokból s a Tiszántúlról — Ferdinánd fogadkozásai ellenére is — jórészt eltűnt s közel hasonló volt a helyzet az ország többi részében is. Különösen mégis a török hódoltság területe volt kedvező talaja a reformációnak, ahol a pogány hódító a templomokat és kolostorokat lerombolta s anyagukat erődítések építéséhez használta fel.

A már említett két új vallás hívei mellett jelentkeztek ekkor az unitáriusok és az anabaptisták is s az új vallások szinte már csak egymás rovására terjeszkedhettek, aminek következtében az összeütközések közöttük is jelentkeztek. Ez a körülmény az országgyűlést ismét a kérdéssel való foglalkozásra kényszerítette s 1548-tól kezdve mind Magyarországon, mind az elszakadt Erdélyben gyakran szolgált a vallás ügye s vele kapcsolatban az iskolai ügy is országgyűlési tárgyalás és törvényalkotás anyagául.

Mellőzve e törvények közül itt azokat, amelyek egyes felekezetek (így a sacramentariusok — Kálvin és Zwingli hívei — és az anabaptisták, majd csak ez utóbbiak) üldözéséről, kiűzéséről, az egyházi javadalmaknak világiaktól visszavételéről stb. rendelkeznek, mint az oktatás ügyét érintőket, megemlíjük az 1548. évi reformországgyűlés VI. törvénycikkét, amelynek 4. §-a utasítja a főpapokat, hogy iskolákat állítsanak, amelyekben a jó tudományt és az igaz (kath.) vallást kell tanítani; továbbá ugyanannak XII. és az 1550. évi országgyűlés XIX. törvénycikkét, amelyek az elpusztult monostorok, klastromok, káptalanok, egyházak és konventek fekvő jószágainak és jövedelmeinek iskolák állítására, tudós és istenfelő tanítók s jóreménységű és hajlandóságú ifjak támogatására való fordítását rendelik el. Ezek a törvények, amelyeket a következő évek országgyűlései is — rájuk való rövid hivatkozással — fenntartanak és megerősítenek, bár nem a népoktatásügy iránti spontán érdeklődésnek a szülöttei, mégis az oktatásügybe való törvényhozói beleszólásnak első, gyenge kísérleteiként tekintendők, amelyek azonban szinte teljesen végrehajthatlanok maradtak. Rendet ezek az országgyűlések e téren éppen úgy nem teremtettek, amint általában a vallásügy terén sem, amely téren a következő évtizedeket

egyrésről a felekezetek (ezek száma Erdélyben a szombatosokéval is szaporodott) egymás elleni féktelen gyűlölködésének, másrésről a vallásos szellemtől áthatottságnak szinte paradoxonnak mondható együttvalósága jellemzi. «A hazafiasság is vallásos mezbe burkolódzott» a közel negyedszázados «békének» állandó török rablásokkal, rajtaütésekkel, portyázásokkal tarkított ebben a korszakában, amelyben «megszámlálhatatlan ezrek pusztultak el a szakadatlan küzdelmekben». (Acsády.)

Amíg tehát ezekben az időkben a hitújítás mozgalma és az ellenmozgalom a népoktatásügy fejlődését lett volna alkalmas szolgálni, addig a török zsarnokság, elnyomás és rombolás sivatár képét nyomta rá a századra s mondhatni: csupán a nem szaklatott városok örvendhettek — aránylagos nyugalomban — a műveltség emelkedésének jó iskoláik révén. Az Anjouk és Mátyás alkotásai pusztultak, a művészetek termékei s a Corvin-könyvtár kötetei Bizánc, majd Bécs és Prága zsákmányává lettek; ellenben — s ez szolgálhat némi vigasztalásul — a nemzeti nyelv mindjobban fejlődik és érvényesül. Magyarországon az országgyűlések tárgyalásainak, Erdélyben a törvények szövegének is a magyar a nyelve, a népköltészet felvirul, a lantosok (Tinódi, Balassa, Ilosvai Selymes) hősi és virágénekei teremnek meg s a magyar könyvek száma és olvasó-tábora örvendetesen gyarapszik.

E hosszú «békét» hosszú háború, Rudolf magyargyűlölő kényuralma, élsdijjeinek fosztogatása, a magyarság irtása, pestis, éhínség, nemzetiségi gyűlölködés, vallási villongás, a nemzeti felkelés és az ellenreformáció kora követte. «Gonoszul elveszett a vallás ügye» és «szégyen borítja arcunkat a vallás hanyatlása miatt» — Pázmány Péternek ezek a szavai jellemzik a vallás- és a vele kapcsolatos oktatásügy helyzetét a XVII. század elején, de egyúttal jelentik okát is fellépésének. Írta pedig ezeket alig három évvel a vallásszabadságot biztosítani s rendet teremteni célzó bécsi béke s egy évvel e béke határozmányainak az 1608. évi törvénytarba iktatása után. S ezekben a szavaiban benne van a hosszú háború és a Bocskay-féle felkelés ideje alatti állapotok rajza is.

A *katholicismus folytonos térvesztésének* — mint láttuk — egyáltalán nem tudtak gátat vetni a hitújítók és az új egyházak ellen hozott törvények; nem sikerült ez Martinuzzi György váradi püspöknek, a hatalmas erdélyi pénzügyminiszternek és hadvezérnek, a kemény «barát»-nak sem, akit főleg kényes diplomata-szerepe kötött le s még kevésbé sikerülhetett a nagyrészt aulikus, tehát gyűlölt s részben javadalmakkal sem rendelkező többi főpapnak. Sőt még az ellenreformáció megindítóinak, Oláh Miklós és Forgách Ferenc esztergomi érsekeknek a nevéhez sem fűződik az igazi siker. Amikor a XVII. század elején az egész Magyarországon (Erdéllyel és Horvát-Szlavonországokkal együtt) a 14 érsekség és püspökség területén, a főpapokat, kanonokokat stb. is beleszámítva, nem volt 300-nál több felszentelt kath. pap s ezért az egyházi beszédek felolvasásával az iskolamestereket, egyes egyházi funkciók (keresztelés, temetés, házasság) végzésével laikusokat kellett megbízni, akkor ennek a törekvésnek a meddősége nagyon is érthető. Csak az első magyar Jézus-társasági atya (Szántó István) hatása alatt áttért Pázmány Péter írói és szónoki agitációjának és — amiként a pogány magyarok megtérítésében s az első keresztények nevelésében a benedekrendiek, ciszterciek, premontreiek és a kolduló-rendek munkájának, akként — most is a szerzetesek, főként a ferencesek, a jezsuiták és a piaristák buzgóságának köszönhető a kath. egyház az elért eredményt. Ezek járták be a lelkes nélküli falvakat s végezték a pasztorációt, oktattak a magasabb iskolákban s térítették vissza a főurakat jobbágyaikkal egyetemben; Pázmány Péter pedig alapította papnevelő intézményeit: a bécsi Pazmaneumot, a nagyszombati szemináriumot, a pozsonyi collegiumot, a nagyszombati nemesi convictust s ugyanitt az egyetemet. Az ő terve volt az is, hogy minden egyházmegye állítson papnevelő-intézetet, ezek közül azonban ekkor még csak a győri létesült, gimnáziummal kapcsolatban.

Az ellenreformációnak az eredményei természetesen nem maradtak hatás nélkül a protestánsoknál sem, akiknek egymásközötti vitáik mellett s a katolikusokon kívül a fellépő independensekkel és presbyterianusokkal is megvoltak a küzdelmeik. Szervezkedtek ők is a reakcióval szemben, minden országgyűlésen követelték ők is sérelmeik orvoslását és fejlesztették ők is iskoláikat, különösen a sárospataki főiskolát (I. Rákóczy György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna), emellett nagy számmal küldték ki fiaikat ekkor is a külföldi, elsősorban a német egyetemekre. A közoktatás ügye tehát nyert is e versenyben, másrészt azonban a falusi iskolák sokszor szüneteltek, meg-megszűntek, vagy mint a templomok, gyakran cserélték uraikat, részben fenntartóik vallásváltoztatása, részben épületeiknek erőszakkal való el-, illetőleg visszavétele következtében, ami a zavartalan népművelést legkevésbé sem biztosította. Ezeknek az állapotoknak kívánta végét vetni az I. Rákóczy György felkelése után megkötött linzi békét beiktató 1646/7. évi országgyűlés, amely a templomok, tornyok és temetők használatának a protestánsok részére való biztosítása mellett a XIV. t.-cikkben büntetéssel tiltalmazta az iskolák elfoglalását, a X. törvénycikkben pedig feljogosította az evangélikusokat elfoglalt iskolák helyébe újak építésére. Véget azonban ezek az állapotok e törvények meghozatalával sem értek s az ezutánani országgyűléseknek is rendes tárgyai voltak a kölcsönös, de immár főleg protestáns sérelmek, amelyek mellett I. Lipót hosszú uralma alatt a közjogi gravamenek is megsokasodtak és megsúlyosbodtak. A lengyelek, tatárok és a folyton szaporodó német és más külföldi zsoldosok kíméletlen pusztításai s a sűrűen le-lecsapó török vész közepette «az ököljog, hódítás és jogtiprás szelleme» lett uralkodóvá. A magyart gyűlölő Kollonics és társai a katolikusok és protestánsok egymásközötti viszonyát gyűlöletes testvérharccá mérgeztették el, de a fokozódó zsarnoki nyomás és a nemzeti veszedelem felismerése idővel a nagy tömegek át-, illetőleg visszatérítése folytán számbelileg megerősödött katolikuságot is felbőszítette. Összeesküvésekkel, lázadásokkal, felkelésekkel igyekeztek a nemzet jobbjai az udvari politika guberniummal, királyi helytartósággal, vészbíróságokkal, zsarolásokkal, a protestánsok bebörtönözésével és gályákra hurcolásával dolgozó rémuralmának végét vetni s Thököly Imre felkelésének meg is lett az az eredménye, hogy az 1681. évi soproni országgyűlés — a bécsi béke első cikkelyének megerősítése mellett — XXV. és XXVI. cikkeiben törvénybe iktatta, hogy a száműzött, vagy reverzális következtében nem működő prédikátorok és iskolamesterek visszatérhetnek és fungálhatnak, templomok, paplakok és iskolák további elfoglalása megtiltatik s ilyenek építése a protestánsok részére bizonyos helyeken megengedettik.

Ámde a protestánsok a korábbiaknál kedvezőtlenebb eme törvények ellen tiltakoztak, Lipót viszont még ezeket sem ismerte el kötelezőknek. És hiába erősítette és újította meg e cikkelyek erejét — Thököly újabb győzelmes harcai és Buda visszafoglalása után — az 1687. évi országgyűlésen az országnak tartományi rangra lesüllyesztése és az önkényes császári uralom jegyében hozott törvények XXI., nemkülönben az 1715. évi törvények XXX. cikke — bár II. Rákóczi Ferenc első — diadalmas — hadjáratai és I. József békésebb hajlandósága következtében rövid kíméleti idő köszöntött rá a protestánsokra —, a nemzeti és a vallásszabadság kivívásáért indított felkelések szomorú vége után, III. Károly alatt, felújultak (Resolutio Carolina), Mária Terézia alatt pedig folytatódtak zaklattatásaik. (Az utóbbi alatt kb. 200 prot. egyházat és iskolát foglaltak el). Ezeknek csak II. József türelmi rendelete (1781) és a vallás és oktatás szabadságát biztosító 1790. évi XXIII. és XXVI. törvénycikkek vetettek véget.

A fentiekben elmondottak után világosan állhat előttünk, hogy miért nem fűződik a reformáció és az ellenreformáció mozgalmához a népoktatásnak nagyobb lendülete. Ha ezek a vallási mozgalmak csupán a szellemi térre korlátozódnak volna, ha

az erőszak fegyvereihez nem nyultak volna, illetőleg ezeket nem kellett volna igénybe venniök, és főképen, ha az ország területének darabokra esése, s e közben, valamint egységének visszaállítása után is, a nemzeti felkelések egész sorozatát kiváltó elnyomás be nem következett volna, a hitújítás kezdetétől a jezsuita-rend eltörléséig (1773-ig) eltelt két és fél évszázad a magyar nép művelődésének fényes időszakát jelentené. Még így is jelentős eredményekről számolhat be — mint láttuk — a művelődéstörténet e korból, a műveltség azonban csupán a vezető rétegeknek s általánosságban a nagyrészt protestánsok-lakta városok népének lett a kincsévé, a falusi lakosság ellenben még korábbi iskoláit is elvesztette. (Volt idő I. Lipót alatt, amikor egész serege a városi protestáns iskoláknak is szünetelt.) Ki tudná megmondani, kinek volna módjában a multak emlékeiből kiásni, hogy hány iskolája volt az országnak ezekben az időkben? A lakosság maga is felére (két és fél-millióra) fogyott meg XV. századbeli létszámának (a veszteség pótlására s a megmaradtak ellensúlyozására tömegekben csődítette be az udvari politika a török kiűzése után a szomszéd, sőt távolabbi országok népeit), s az örökös háborúk, zsarolások és a nagy adó terhei alatt roskadozó nép — szociális elégedetlenségében — dehogy áldozhatott a maga művelésének céljaira. És oda lett a nyelv tisztasága is, amelyet megromlott a latin szavak tömegével való keveredése; csupán a hazafias érzelmek dalba öntésében remeklő kuruc-költészet zengte szép magyarsággal a nemzet siralmait és... reményeit.

3. A közoktatásügynek, mint közügynek, a felségjog alapján való újjászervezése. Az I. Ratio és II. József rendeletei.

Nőnek kellett uralomra jutnia, hogy a nemzet reményei — a magyarnak e nő trónját biztosító lovagiassága, vitézsége és áldozatkészsége ellenében — legalább részben valóra váljanak s asszony számára tartotta fenn az isteni gondviselés azt a dicsőséget, hogy az uralkodásának három első évtizedében — szerencsére az ország területén kívül — lezajlott hadakozásokat követő békében a magyar közoktatás ügyét — szervezetének és igazgatásának megalkotásával s anyagának megállapításával — a fejlődés biztos útjára terelhesse. Guvernementális érzelme vitte Mária Teréziát arra az elhatározásra, hogy az oktatásügyet — a multak nem törődő politikájával szakítva — az állam által irányítandó és igazgatandó közügynek deklarálja, vallásossága s az egyházhoz való ragaszkodása viszont — asszonyolta mellett — megóvta őt attól, hogy népei művelődésének ügyét az újkor nagyrésztben vallásellenes és Istent tagadó szellemi áramlatainak kiszolgáltassa.

A XVII. század első felében ugyanis — Baconnak (1561—1626) a megismerés egyedüli alapjául a tapasztalatot valló empirismusa után s azzal szemben is — Descartes (1596—1650) a racionalismus alapjainak megvetésével megindítja az ú. n. felvilágosodást, amely — az ismeretek egyedüli forrásául a tiszta észet tekintvén — a hagyományokon alapuló minden nézetet az ész ítélőszéke elé von s a tekintéllyel együtt mindazt, amit az ész, a belátás nem igazol — tehát a csodákat is — elveti. (Nálunk első híve és terjesztője Apácai Csere János.) A racionalismussal egyidőben terjed Hobbes (1588—1679) materialista tana, tagadva a lélek különvalóságát, tehát Isten létét is; egyedüli valóságnak csupán az öröktől fogva levő, a történet révén módosuló s érzelmeinkkel észlelhető anyagot ismerve el. Ezek és a nyomukba lépő, ezeket továbbfejlesztő, vagy velük szemben új tanokat hirdető bölcséleti rendszerek (így a deistáké, az enciklopedistáké, a filantropistáké, az utilitarismus, a skepticismus, a kriticismus stb.) — kapcsolatban a társadalom- és állambölcsélok tanaival (Machiavellitől Morus Tamáson, Grotius Hugón s másokon át Rousseau szerződélméletéig és Wolffig) — keresik az igazat s az ember szabadságának és boldogságának eszközeit — hol a vallási elvek elvetésével, hol azok elfogadásával —

és kialakul belőlük Nagy Frigyesnek, Katalinnak, Mária Teréziának és II. Józsefnek a gyakorlatban megvalósított *kormányzati rendszere, amelynek* formája a felvilágosodott abszolutizmus, célja az alattvalóknak s tehát a társadalomnak gazdaggá, boldoggá, jóvá és engedelmessé, ezzel az államnak is boldoggá s az uralomnak hatalmassá és biztossá tétele, *eszköze* pedig, mint e céloknak is munkálója, a *műveltség*.

Ez az eszmemenet, ez az államelmélet követelte meg az *oktatásügynek is közügyé nyilvánítását*, politicumként kezelését s a legfőbb oktatásügyi irányító és ellenőrző szerepnek, illetőleg hatáskörnek az egyház kezéből való elvételét s állami szervekre ruházását («*hogyan az egyház ne okozzon kárt az állam javával ellenkező tanok hirdetése által*» Bedekovics), ami — az új állami feladatnak: a közoktatás szervezésének kifejezetten a történeti jog alapjára állításával (!) — 1777-ben a «*Ratio educationis...*» kiadásával történt meg.

A Felbiger-féle 1774. évi osztrák szabályzat nyomán s a királynő osztrák tanácsadóinak ellenőrzése mellett Ürményi József magy. udv. kancelláriai tanácsos, Tersztyánszky Dániel bécsi udv. kamarai levéltáros és Makó Pál teréziánumi tanár tollából származó Ratio a népoktatás ellátására *a népiskolának három típusát szervezte* — fokozatosan bővülő tanítási anyaggal —, t. i. az egytanítós-egyosztályú falusi, a kéttanítós-kétosztályú kisvárosi és a háromtanítós-háromosztályú nagyobb-városi iskoláét, amely utóbbiak egy része — a felállított kilenc tankerület mindegyikében egy-egy — elsőrendű népiskola (scola normalis vagy primaria, mintaiskola, példányiskola, nemzeti főiskola) elnevezéssel a tanítóképzést is szolgálta. A népiskola — *nemzeti iskola* elnevezéssel — a nemzet egységes, uniformizált nevelését hivatott a szabályzat szerint munkálni, a hasznos és vallásos, tehát engedelmes állampolgárok nevelésében azonban minden tekintet nélkül azok nemzetiségi, vallási és társadalmi megosztottságára. Tantervében mégis annyiban figyelemmel volt a népiskola a két előbbi szempontra, hogy *tannyelvé az oktatandó nép anyanyelve volt* s hogy a vallás oktatására külön lelkésztanítót alkalmazott, a társadalmi megosztottsághoz s ezzel részben a nép műveltségéhez pedig annyiban számolt, amennyiben a különböző iskolatípussal bíró helyek (falvak, kis- és nagyvárosok) az ebbeli különbségeket nagyjában kifejezték. A szó nemes értelmében vett «nemzeti» iskolák ellenben nem voltak e Ratio iskolái, tehát népiskolája sem, mert — bár magyar szerzői tudatos és nyíltan bevallott törekvésének eredményeként a szabályzat a hazai vonatkozásokat (főként persze a gimnáziumban) «minden tárgy keretében különös hangsúllyal emeli ki», «*a magyar nyelv nemzeti jelentőségének tudata merőben hiányzik*» *tantervéből*. (Kornis.)

Ezért azonban alig illetheti szemrehányás akár Ürményiéket, akár Mária Teréziát. Amikor évszázadok óta a latin volt a magasabb oktatás nyelve s az ellenreformáció óta — a jezsuita iskolai rendszer folyományaként — a nemesek és a műveltebb társadalmi osztályok érintkezésének társalgásának a nyelve is általánosságban a latin lett s a magyar nyelv nemzeti szempontból való fontossága még a tudat alatt szunnyadt, a magyarnak a nemzetiségi nyelvekkel egysorba helyezése önként adódott. A népoktatás terén ez az állapot csak folytatása volt a korábbinak. «Nemzeti» volt a német, tót, oláh stb. nemzetiség («nemzet») népiskolája csak úgy, mint a magyaré, ekkor és a múltban egyaránt. (A nemzetiségek öntudata sem kelt még életre.) Nem is a különböző népfajoknak ebben az egyenlőjogúsításában látjuk a Ratio népiskolai rendszerében a magyar nemzeti szempontból kifogásolhatót, hanem abban, hogy *a kezdő kísérlet a germanizációra*, amely II. József alatt tudatos és nyílt államhatalmi törekvésként, az oktatás kimondott céljaként domborodott ki, *már ebben a rendszerben jelentkezett*. A német nyelv tanulását ugyanis, illetőleg a német nyelven való tanulást is már ez az első Ratio nemcsak a kétféle városi, de azok számára, akik magasabb fokú iskolában tovább akartak tanulni, a falusi isko-

lákban is kötelezővé tette, amivel meg együtt járt a tankönyveknek az anyanyelv mellett párhuzamosan német nyelven való szerkesztése. A cél ugyan itt még nem a tudatos elnemzetietlenítés volt — Mária Teréziától, aki mindig hálával volt a magyarok iránt a neki és családjának tett nagy szolgálatokért, valóban mi sem állott távolabb, mint a nemzetnek nyelvéből való kiforgatása —, hanem a kölcsönös érintkezésnek lehetővé tétele s az ebből származó haszon. Hogy mennyi eredménye lehetett, arról talán nem kell beszélünk, csak csodálkozhatunk azon a balga optimizmuson, amely — magában a szabályzatban kifejezetten — azt várta ettől a rendelkezéstől, hogy a német nyelv a népiskolák útján «*rövid idő alatt az ország egész területén elterjedjen s közkeletűvé váljék*». (Kornis.)

A Ratio a *népiskolák fenntartásának a kötelezettségét a községekre hárította*, a fenntartás forrásait azonban nem jeölte meg, csupán utalt LIV. és LXX. §-aiban az eddigi szokásra, hogy t. i. ezek a költségek («*az épületek szolgáltatása*» is) már régi szokás szerint, illetőleg «*miként eddig is szokás volt*», a községeket terhelik. A LXXIII. § azonban már hozzá teszi, hogy a földesurak is segítségükre lesznek a községeknek az épületek «*kijelölésé*»-ben, *kelő felszerelésében és karbantartásában*, «*különösen azok, akik ajánlási jogot élveznek*». Ezeknek a rendelkezéseknek nyilvánvalóan az volt a céljuk, hogy a népiskoláknak biztos anyagi bázist teremtsenek; annak a feltevésére ugyanis, hogy ezek már a felekezeti iskolák elközösítésének, az egész vonalon a közös iskola létesítésének célzával kerültek volna a szabályzatba, egyáltalán nincs okunk. Ennek különben Mária Terézia érzésvilága és mentalitása is ellentmond, nem is szólva arról, hogy az egyik szövegező munkatárs — Makó Pál — jezsuita volt. Ahhoz, hogy a népiskolákat a múltban általánosságban a községek tartották fenn, szó fér ugyan, mert igen sok helyütt a földesurak, javadalmas főpapok, szerzetesrendek s erre a célra lekötött fekvőségek és alapítványok voltak a fenntartók, a városi iskolák fenntartásának a forrásai azonban tényleg nagyrészt községi eredetűek voltak. De még ezekről is tudjuk, minő befolyást gyakoroltak ügyeikben az egyházak, mennyire a magukénak tekintették azokat s mily harcokat vívtak értük egymással a reformáció és az ellenreformáció idejében. *Jellegük tehát még a városi iskoláknak is felekezeti volt*.

Elvi szempontból még egy hiányát kell e szabályzatnak kifogásolnunk, azt t. i., hogy *az általános iskolakötelezettséget nem mondta ki*. A közoktatásnak állami közügyé nyilvánításából, a fenntartás kötelezettségének a politikai községekre hárításából s általában az egész rendezést kiváltó abból a politikai koncepcióból, amelynek szemei előtt az állampolgároknak a művelés útján való boldogítása s ennek révén hasznos és engedelmes alattvalók nevelése lebegett elérendő célként, szükségszerűleg következett volna a tanulásra, az iskolabjárásra való kötelezés, kényszerítés. Ha azonban a gyakorlati szempontokat, egy ilyen kényszerített statuáló rendelkezés végrehajtásának a nehézségeit, sőt lehetetlen voltát vesszük figyelembe, akkor ezt a kifogásunkat el kell ejtenünk. Hiszen jól tudjuk, hogy még ma, a közel másfélszázaddal később hozott szigorító törvény (1921. XXX.) dacára is vannak iskolakerülő, sőt az iskolába be sem kényszeríthető tankötelesek, aminek okaival lesz még alkalmunk a továbbiak során foglalkozni. De ha már itt a tankötelezettség kérdése került tollunk alá, a mondottakkal kapcsolatban — egy kissé a régebbi múltba visszatekintve — megemlíthetjük azt, hogy az 1611. évi kath. zsinat határozatából folyólag Forgách érsek a plébánosokat az «iskolaképes» gyermekek jegyzékének a vezetésére kötelezte, az 1723. évi CV. t.-c. pedig akként rendelkezett, hogy «*ha a szülők vagy gyámok a gyermekek s gyámgyermek nevelésében hanyagok lennének s a megyék erről nem gondoskodnának, a kir. tanácsnak meg kell őket intenie*». Gondoljunk már most arra, hogyan váltak azokban az időkben az ilyen határozatok, rendeletek, sőt még a törvények is publicussá, hogyan vettek s illetőleg miért nem vehettek az érde-

kelték ezekről tudomást; milyen állapotok uralkodtak a közbéke s a közoktatás terén — nemcsak nálunk, de a külföldön is —, és világosan fog előttünk állani az, hogy a tankötelezettség elve körüli ezek a tapogatózások milyen eredményt válthattak ki. És meg fogjuk érteni azt is, miért beszél az első Ratio csak «iskolaképes» és nem «iskola-köteles» korról. Ennek az eredménytelenségnek ellenére — a viszonyok ismeretében — mégis tisztelettel kell a mai kor emberének s első sorban a művelődéstörténet írójának meghajolnia az akkori ideális törekvések előtt.

Ugyanígy az utókor hálás elismerésével kell adóznunk — a Ratio minden hibája és hiányossága mellett is — Mária Teréziának és kormányzatának s Ürményinek és társainak a *szerves reform* megalkotásáért, amely, ha — kivált a népoktatás terén — csak kevés is valósulhatott meg belőle, a hazai közművelődés történetében a következő időkre döntően ható s a *fejlődést megindító korszakos ténynek bizonyult*.

Nincsen módunkban általánosságban hasonló elismeréssel szólni II. József kultúrpolitikájáról, amelyet ő egészben a birodalom államainak egységesítésére irányuló mohó törekvéseinek eszközeként kezelt s amelynek végrehajtásából is hiányzott az a szeretet és lelkesedés, amely anyja kormányzatát a közoktatás ügyeinek intézésében jellemezte. II. József, ez a nagyesszű, tanult, idealista despota ugyanis nem kívánt első sorban az eljövendő nemzedékek művelésének és boldogításának élni; ő a *jelent akarta* eszméinek és céljainak megfelelően, rövid idő alatt (tíz évet szánt erre) *minden téren átforgatni* s népeit — akaratuk ellenére is — minél gyorsabban, az általa elképzelt módon, a boldogság révébe bevezetni. Ezért az egyházi és a polgári közigazgatás megreformálását (a papságnak is a kormánytól függővé tételével s még a megyei hivataloknak is államosításával, egyúttal a jogi qualificatio behozatával), a közjogba mélyen belenyúló, a régít megdöntő változtatások keresztülvitelét, nemkülönböztetve gazdaságpolitikai conceptionainak a végrehajtását sokkal sürgősebbnek tekintette, mint a közműveltség fejlesztését. Ez a körülmény azonban mégsem akadályozta meg őt abban, hogy — a Ratiót formailag érvényben hagyva, Erdélyre pedig a «Norma regia»-t oktrojálva — már uralkodása első éveiben is rendeleteinek tömegét ne zúdítsa a közoktatásügyi hatóságok nyakába, s hogy e rendeleteinek garmadájában — nem kis számmal — olyanok is lássanak napvilágot, amelyek gyökeres változtatásokat, nem kis jelentőségű — részben hasznos — újításokat hoztak.

Igy — abból az elvől folyólag, hogy a népművelésnek és az állampolgári nevelésnek a vallási és nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül, egységes elvek szerint kell történnie — *életre keltette a különböző felekezetbeliek közös (semleges) iskoláját és kötelezővé tette a német tanítási nyelvet*.

Közös iskolák olyan helyeken keletkeztek, ahol az együtt élő különböző felekezetek egyike sem tudott kellő számú tanulóval külön iskolát fenntartani. Ezeknek a felekezetközi (felekezetnélküli, szimultán) iskoláknak a szervezése az első években szépen is indult, II. József halála után azonban megállt s mihamar az egész vonalon megint a felekezeti iskolák rendszere lett uralkodóvá. A közös iskolák megteremtőjének kultúrpolitikájába azután nagyon beleillett az is, hogy az egyik felekezet iskolájába más vallású tanulók is járjanak, sőt, hogy azokban más egyházak hívei is tanítsanak. De ami ma — legalább is a tanulók tekintetében — önként érthető és természetes, azt másfél évszázaddal ezelőtt, mikor a vallási villongások-ütötte sebek még be sem hegedtek, vajmi kevesen látták helyesnek és tűrhetőnek.

Ennél is nagyobb ellenszennvel találkozott a német nyelvnek tanítási (és hivatali) nyelvvé dekretálása, amiben az a felfogás vezette, hogy «összbirodalma» *különböző ajkú népeinek egységbe forrását csak a közös nyelv segítheti elő*. Abban, hogy Magyar-

országon ez a közös (iskolai és hivatali) nyelv nem lehet a magyar, az országban élő más nyelvűek nagy számára és arra hivatkozott, hogy a kormányzatnak és a hadseregnek a nyelve amúgy is a német, a középoktatás és az irodalom nyelve, nemkülönböztetve a középosztály érintkezési nyelve a latin, a felsőbb osztályoké pedig a francia. II. Józsefnél tehát már a *germanizálás*, az elnemzetietlenítés, a németiségbe való beolvasztás határozott és *bevallott törekvéseivel találkozunk*, természetesen nemcsak a magyarsággal, de a nemzetiségekkel szemben is. Ebben a törekvésében odáig ment, hogy a népiskolákban németül nem tudó tanítók alkalmazását s a gimnáziumokba — 1784 november hó 1-től kezdődően — németül írni és olvasni nem tudó tanulók felvételét eltiltotta, majd pedig elrendelte, hogy a népiskolákban a tanítás nyelve már az I. osztályban is a német legyen. A közoktatás eszerint — a vallástan kivételével — az egész vonalon, minden fokozatában a német nyelvet uralta; de csak papiroson, a császári rendeletekben, mert ezek a legtöbb helyt nem voltak végrehajthatók, avagy nem hajtottak végre.

Voltak azonban II. Józsefnek *üdvösebb rendelkezései* is a népoktatás terén. Kultúrállamot akart s ebben legalább a kultúrminimumot kívánta: azt, hogy *minden felnőtt alattvalója tudjon írni-olvasni*. Ezt a célt szolgálta a 6—11 évesek tankötelezettségének a behozatala (büntető sanctioval); az iskolával nem bíró plébániai székhelyeknek iskola szervezésére s az iskolátlan filiáknak a fírai iskolák fenntartásához való hozzájárulásra kötelezése; minden tankerületben (amelyeknek a számát kilencről ötre szállította le, megszüntetve a Ratioval szervezett kerületi népoktatási felügyelői állásokat is!) egy-egy háromosztályos leányiskolának a felállítását; a tanítók javadalmának a rendezése (pénzbeli fizetés mellőzésével, de a természetben vagy pénzben szedett tandíjnak részükre átengedésével s földjárandsággal); ugyancsak a tanítók számára lakások építtetése, amihez a költséget és az anyagot a földesurak, a fuvar és a kézi munkát a községek (lakosok) tartoztak szolgáltatni; végül szegény községekben a tanítói tisztnek a papra ruházása s ebből folyólag a papképzésbe pedagógiai módszertani tanulmányok beillesztése, nagyobb helyeken pedig — a tanítónál kisebb illetménnyel alkalmazandó — jegyzőnek vagy kántornak, a tanító felügyelete mellett, a leányok oktatásával való megbízása.

Ezek a rendelkezései tényleg lökést adtak a népoktatásnak, főleg az új iskolák szervezésének (csupán 1788/89-ben 25 fő-, 3 rajz-, 3 munka- és 464 népiskolát állítottak fel, a legtöbbet az ország legelhangyagoltabb vidékein, az oláhság között; a 464 népiskola közül 46 közös, 98 római katolikus, 47 görög katolikus, 7 református, 15 evangélikus, 248 görög keleti és 3 zsidó jelleggel keletkezett), viszont a *magyarság teljesen kiábrándult II. József kultúrpolitikájából* s kezdett elébe akadályokat gördíteni. A nyelvi és kulturális egységesítésnek, amely a politikai centralizációt szolgálta volna, — a németül tudó tanítók és tanárok s az anyagi eszközök nagy hiánya mellett — az egész birodalomban amúgy is még fokozottabb mértékben állott útjában a népességnek társadalmi, vallási és nemzeti megosztottsága, mint Mária Terézia idejében csupán Magyarországon, s ezt a legtöbb akadályt meghatványozta most a *régtől fogva meglevő vallási öntudat mellett a nemzeti öntudat felébredése* és fokozatos megerősödése. A nemzet felismerte a veszélyt, amely nyelvét, jellegét és politikai önállóságát fenyegette, a protestantizmus pedig emellett rájött arra is, hogy már élvezett oktatásügyi autonómiájától kellene elbúcsúznia. A nemzet különböző rétegeit egymástól elválasztó falak ledőlnek, kiépül az egycélú nemzeti ellenállás és a passzív rezisztencia: a rendeletek félretétele, végrehajtásuk mellőzése, sőt megtagadása megghusítja a császár céljait. Halála előtt II. József — a türelmi patens, továbbá a lelkesrendezésre s az alattvalókra vonatkozó kivételével — *visszavonta összes rendeleteit*, az 1790/91. évi országgyűlés pedig — II. Lipót alatt — *visszahelyezte jogaiba a nemzetet*, elismerte — amint már említettük — a protes-

társok iskolafenntartási szabadságát, s a XVI. t.-c.-kel — biztosítván a király «a karokat és rendeket, hogy bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használtatni» (de a kormányzói ügyek «most még» latin nyelven lesznek tárgyalandók) —, elrendelte a közép- és a főiskolákon a magyar nyelvnek — nem kötelező — tanítását.

«A felvilágosodás nemzetközi sugarai» tehát, amint Kornis Gyula mondja, «megtörttek a nemzet lelkének prizmáján s tovább már magyar nemzeti színben folytatták útjokat». A nemzet magára talált s a nemzet és királya is egymásra találtak. Az eredmények láttán pedig nem minden alapról való a kérdés: nem lett volna-e Mária Terézia szelíd és hálás kormányzatának folytatódása veszedelmesebb a nemzetre, mint II. József saját-szerűen boldogító, erőszakos uralma?

4. A népoktatás ügye a II. Ratio és az 1845. évi szabályzat érvénye idejében.

A II. József tíz éves elnyomó önkényuralmának ellenhatásaként felgerjedt nemzeti érzés fellángolása írókat, tudósokat, sőt vármegyéket is készített arra, hogy a magyar nyelvnek — nemcsak a némettel, de a latinnal szemben való — érvényesüléséért felszólaljanak és érveljenek; minthogy pedig az 1790/91. évi országgyűlés a közoktatás ügyeivel érdemben nem foglalkozhatott, felmerült az a kívánság, hogy az országgyűlés küldjön ki egy bizottságot a tanulmányi és nevelési rend revíziójának előkészítésére. Ezt a kívánságot honorálta II. Lipót — az államtanács egyhangú ellenzése dacára — 1790/91. évi dekrétumának XV. cikkében tett azzal a kijelentésével, hogy «mivel az állam jóléte főképen az ifjúság nevelésétől függ», a *nemzeti nevelés... rendszerének kidolgozására*, a királyi jogok sérelme nélkül, országos *bizottság* neveztesék ki, amelynek munkálata átvizsgálás és helybenhagyás után az ország törvényei közé fog iktattatni. «A királyi jogok sérelme nélkül!» A közoktatás ügyének intézését ugyanis az udvari politika — miként a legtöbb európai államban — *fenntartott felségjognak* tekintette s II. Lipót már ennek a felfogásnak a rovására tett — az országgyűlésnek Ürményi által támogatott javaslatára, az államtanács ellenkezésével szemben — engedményt.

Feladatát ennek a bizottságnak az 1790/91. évi LXVII. t.-c. szabta meg, az iskolák nevelési és tanulmányi rendtartásán kívül a művelődés egyéb intézményeire (tudományos, katonai, szépművészeti akadémia, leánynevelő intézet) és tényezőire (nyelvművelés) vonatkozó ügyeket is feladatkörébe utalva. S a bizottság el is készítette nagy tervezetét, amely az országgyűlés elé ugyan sohasem került, amely azonban később, 1806-ban, a II. Ratio-nak alapjául szolgált. Így tehát e munkálat még sem jutott arra a sorsra, amely sors II. Lipót 1790. évi április 7-iki rendelete ama pontjának jutott osztályrészül, amelyben kijelentette, hogy «habár a hazai nyelvek tanítását az ú. n. normális és nemzeti iskolákban nem óhajtja megakadályozni, kívánja azonban, hogy a magyar nyelvet, mint e birodalomban a valódi anyanyelvet, különös figyelemben részesítsék és ennek művelésére és terjesztésére, főképen oly helyeken, ahol most több nyelv van használatban, gondot fordítsanak». Hiába adta ugyanis meg — Kornis szavai szerint — «a magyar nyelv elsőségét első ízben elismerő ez az állami rendelkezés a magyar nemzeti állam kiépítésének első hivatalos kultúrpolitikai tervét», a terv terv, a rendelkezés hatástalan, a királyi kívánság teljesítetlen maradt s feledésbe merült.

II. Lipót rövid uralkodása után, *Ferenc alatt*, t. i. a *közoktatásügy intézése ismét felségjog, a magyarországi iskolák* — a protestánsok iskoláinak kivételével — a *bécsi udvari tanulmányi bizottság* alá rendeltetnek s ügyeikben a kormány korlátlanul rendelkezik. Az «oktatásügy felségjog» elvet a magyar királyi udvari kancellária védi a legjobban s a nemzet állandó kívánságával szemben diadalra is viszi, mert a II. Ratio az országgyűlés

hozzászólása nélkül látott napvilágot. Így azután tartalma is ennek megfelelő: a nemzet kívánalmainak meg nem felelő volt.

Az Ürményi elnöklete alatt működő *bizottság* két év alatt készült, az iskolákat uniformizáló, demokratikus *törvénytervezete* — a rendezésnek csupán kereteit szabva meg — a népoktatás kérdésében azt javasolja, hogy ahol valamely vallás istentiszteletet tart, ott mindenütt legyenek népiskolák, sőt a népesebb leányegyházakban és tanyákon is, továbbá a községekben s a kisebb és nagyobb városokban; kívánja az oktatás ingyenességét (az egész vonalon); javasolja, hogy a népiskolák fenntartói a községek legyenek; hogy a vallástan főtárgyként, mellette pedig a valláskülönbségekre tekintet nélkül, egyazon erkölcsstan is szerepeljen. («Íme a laikus erkölcsi oktatás első és utolsó hivatalos fogalmazása közoktatásügyünk történetében, mint az aufklárista kor gyümölcse.» Kornis.)

E tervezettel szemben már a nádor (Sándor Lipót főherceg) — korábbi felfogásával ellentétben, a francia forradalom s a Martinovich-féle összeesküvés hatása alatt — szót emel a föld népét felvilágosító falusi iskolák ellen. Az olvasásra és az írásra — véleménye szerint — a falusi embernek egyáltalában nincsen szüksége; vagy elfelejti, tehát nem veszi hasznát s akkor az iskolaállítás és fenntartás nagy költsége kárbaveszett, ha pedig értelmes «és megfelelő ítélőképessége van»(!?), akkor ujság-, könyv- és röpiratolvasásra adja a fejét és ezzel megrontja szellemét. «Ha valamivel többet tanul, már nem akar többé paraszt maradni, hanem mindjárt tovább tanulni» stb. (Kornis.) Íme a forradalmat kirobbantó «felvilágosítás» ellenkező hatása az addig más felfogást valló nádorra! S hasonló elveket hangoztat utódja, az 1802-re tervezett országgyűlés anyagát előkészítő s a karok és rendek hangulatát a közoktatásügy rendezésére irányuló kívánságaik kielégítésével megnyerni igyekvő József nádor is. Ő még a magyar nyelvnek az elemi iskolák tárgyai közül való kirekesztését is kívánta, még pedig a konok udvari kancellária álláspontjával szemben, amely azt a városok és nagyobb helységek iskoláinak tantervébe felvette. Csoda-e ezek után, ha Ferenc és aulikusai a tervezetet alaposan kiforgatták? De tették ezt már csak azért is, mert valamennyi tartomány iskolaügyét — s ilyenek tekintették Magyarországot is — egységesen kívánták szabályozni.

Igy született meg — a helytartótanács átdolgozásában — a *gyökeresen új szellemű Ferenc-féle «Ratio educationis»*, amelynek nemzeti szempontból dicséretes oldala az I. Ratio-val szemben az, hogy a magyar nyelv művelésének szükségét és hasznát hangsúlyozza a latiné mellett s a németé helyett, megfelelő a magyar nyelv használatáról szóló 1805. évi IV. t.-c. 5. §-ának, amely szerint a király az 1792. évi VII. t.-c. foganatosításáról gondoskodni fog. (Az 1805: IV. t.-c. megengedi még, hogy az országgyűlésnek a királyhoz s a törvényhatóságoknak a kancelláriához szóló felterjesztései a latin mellett hasábonsan magyarul is szövegeztessenek, ez utóbbiaknak a helytartótanáccsal való levelezései s a törvényszékeken a perek csak magyarul folyjanak, továbbá, hogy a helytartótanács a törvényhatóságoknak magyarul válaszoljon.)

A II. Ratio a Mária Terézia-féle *népiskolai szervezeten alig változtatott valamit*. Rendszere szerint ugyanis voltak — hatályban léte idejében —: *a)* falusi és kisebb mezővárosi egytanítós iskolák egy vagy két osztállyal (a kezdők és a haladók részére); *b)* nagyobb mezővárosi és kisvárosi kéttanítós iskolák két osztállyal; *c)* nagyvárosi háromtanítós iskolák három osztállyal; *d)* tanítóképzővel kapcsolatos első rendű ú. n. felső népelemi iskolák három osztállyal. A tankötelezettséget, amelynek elrendelésével II. József — Württemberg kivételével, ahol már 1649-ben behozták — az összes államokat megelőzte, s amelyet II. Lipót az addigi 20 krajcáros bírság eltörlésével s a beiskolázás szorgalmazásának a megyékre bízásával hatálytalanított, a 6—11 évesekre újból kimondja, sanctioként még a szülők testi megfenyítésének is helyt adva.

Szabályozva volt tehát ismét a köznevelés ügye, csak hogy nem sok köszönet volt benne és végrehajtásában. A nemzet, bár ez a második Ratio több tekintetben kedvezőbb volt az elsőnél, a II. József uralkodása alatt szerzett tapasztalatok után s mint a felségjogból származtatottat, nem örömmel, hanem *ellenszenvvel fogadta*. Különösen a protestánsok tiltakoztak határozottan rájuk oktroyálása ellen s mentek a maguk útján tovább, fenntartva «nemzeti» (falusi) iskolájukat a magyar nyelvvel s «központi» (városi) iskolájukat a magyar és a latin nyelvvel. Tizenhárom évvel később azután meg is kapták a felmentést a Ratiohoz való alkalmazkodás kötelezettsége alól, az 1825/27. évi országgyűlés tanulmányi bizottságának munkálata pedig már egyenesen lehetetlennek mondja az állami tantervnek iskoláikban való kötelező alkalmazását.

Voltak azonban *egyéb bajok* is a népoktatás körül. Az eredményes népoktatáshoz ugyanis képzett tanító és jó tankönyv is kell. Már pedig ezekben nagy hiány volt. A statisztikus Schwártner szerint még a városi és az önkormányzat folytán szabadabban fejlődő protestáns iskolákban is silány volt a tanítás és az eredmény, Fejér György szerint pedig «többnyire alávaló diktálással nyomorgattatnak a tanítványok». De hiány volt az iskolákban is! Egész vármegyékben — pl. Somogyban — alig működött néhány iskola. A megismétlődő reformok tehát csak keveset lendítettek a népoktatás állapotán, amely — főleg az Alföldön — még mindig sínylette, sőt napjainkig is sínyli a törökök pusztításait, akikkel még II. Józsefnek is hadakoznia kellett az ország határain.

A II. Ratio 1845-ig maradt érvényben. Közben az országgyűléseken a *karok és a rendek folyton sürgetik a magyar nyelv nagyobb érvényesülését*. Így az 1807. évi országgyűlésen azt, hogy a magyar nyelv az ábécétől kezdve az anyanyelv segítségével taníttassék s tíz év múlva a gimnáziumban is már minden tárgyat magyarul tanítsanak. Az 1811/12. évi országgyűlésen ezt a kívánságot megújítják s követelik hogy a közoktatást a törvényhozás szervezhesse újjá. Ugyancsak megismételve a tanítási nyelvre vonatkozó postulatumokat, az 1825/27. évi országgyűlésen kimondatni kívánják, hogy aki magyarul nem tud, az közhivatali állást ne viselhesen s tanító se lehessen. Ez az országgyűlés egy bizottságot is küld ki (l. az 1827. évi VIII. t. cikket!) azzal a feladattal, hogy az 1791. évi LXVII. t.-c. alapján kinevezett közoktatásügyi bizottság munkálatait bírálja meg s véleményét — indokolással — a legközelebbi országgyűlésnek terjessze elő, ami 1830-ban meg is történt s a bizottság munkálata («Opinio...») ekkor nyomtatásban is kiadott.

Ennyi sürgetés és követelődzés után meg is született — már V. Ferdinánd idejében — az 1830. évi VIII. t.-c. («a magyar nyelv használatáról»), amely — nagyobb teret biztosítván a magyar nyelvnek az addiginál a közigazgatási és bírósági eljárásban — 4. §-ában kimondja, hogy *közhivatalra magyarul nem tudók* (a már működőkön kívül) *nem alkalmazhatók*. További engedményeket csikart ki az 1832/36. évi országgyűlés, amelynek 1836. évi III. t.-cikke magyar tanszék felállítását rendeli el az «óaradi oláh mesteri és papi előkészületi intézetben» (5. §.); az 1839/40-ikének pedig azt sikerül törvénybe iktatnia, hogy *lelkipásztor se lehessen az, aki magyarul nem tud*. (Hány ilyen gör. kath. és gör. kel. papunk volt még a világháború előtti időkben is!) Az 1843/44. évi országgyűlés nevelési választmánya törvénytervezetet készített a tanítóképző-intézetekről, az elemi és vasárnapi iskolákról s a kisdédovodákról, ezt azonban az országgyűlés nem tárgyalhatta; ellenben az 1844. évi II. t.-c. («a magyar nyelvről és nemzetiségről») 9. §-ában azt mondja, hogy *Ő Felsége már kegyelmesen rendelkezett aziránt, hogy «az ország határain belüli iskolákban a közoktatás nyelve a magyar legyen»*. (8. §: a kapcsolt részek — Partium — fő- és középiskoláiban a magyar nyelv mint tantárgy taníttassék; Erdélynek még külön törvényhozása volt. Mennyi küzködés a magyar nyelv elsőbbségeért Magyarországon!) A karok és a rendek tehát — mint láttuk — megtették a magukét... a törvényhozásban, de otthon

bizony nem szívesen látták a nemesek a nép értelmi színvonalának emelkedését s ritka volt az olyan földesúr, aki jobbágyság számára iskolát állított.

Hiába követelték azonban az országgyűlések, hogy a közoktatás kérdéseinek szabályozása ne tekintessék felségjognak, hanem alkotmányos módon a törvényhozás jogkörébe utaltassék: a II. Ratiót megint csak nem a törvényhozás helyezte hatályon kívül s az új szabályzatot sem törvény alkotta meg. «Magyarország elemi tanodáinak szabályai» címmel — a kath. iskolákra vonatkozóan — a helytartótanács bocsátotta azt ki 1844-ben, majd módosítva 1845-ben. Anyag a népoktatás reformjához bőven állott rendelkezésre: a két Ratio s a másodiknak a beosztásához nagyjában símuló Opinio, nemkülönben az 1843/44. évi országgyűlés nevelési választmányának imént említett törvénytervezete, nem is szólva a közművelődés ügye iránt érdeklődő, vagy abban buzgólkodó magánügyének javaslatairól és tanulmányairól. E szabályzat *kétféle elemi iskolát létesített*: a kétosztályú alsó s a négyosztályú, de két részre bontott IV. osztályával tulajdonképpen öt osztályú felső elemi iskolát (tanítója természetesen legtöbbször csak egy volt); felállításuk és fenntartásuk kötelezettségét a községekre, illetőleg a kegyurakra és földesurakra róta; a tanítóktól képesítést kívánt, számukra 30 évi szolgálat után teljes nyugdíjat rendelt s őket a kántorságon kívül más mellékfoglalkozástól eltöltötte; a 6—11 éves gyermekek tankötelezettségét megismételte; a fiúk és leányok lehető elkülönítését (!) kívánta; az egy tanító keze alá adható tanulókat számát is megállapította (100-ban!); a tanítók alkalmazásának (kinevezésének) a jogát — a község hármass jelölése alapján — az alsó elemi iskolákhoz a kir. igazgatóságnak, a főelemi iskolákhoz pedig a helytartótanácsnak biztosította; végül az iskolák helyi igazgatását és felügyeletét az esperesek ellenőrzése alatt a lelkészekre, a főfelügyeletet a kir. főigazgatóra, a legfőbb kormányzást pedig a helytartótanácsra ruházta. Ez utóbbi pontból kiténik, hogy a községek által fenntartott elemi iskolák most is felekezeti jellegűek maradtak, a *közös iskola* tehát *még nem támadt fel halottaiból*. A helytartótanácsnak ez a rendelete, mint látjuk, szintén fenntartja az iskolakötelezettséget s tehette ezt annál inkább, mert ha a II. József-féle rendelet és a II. Ratio királyi jogon rendelték is azt el, viszont javaslatba hozta az 1825/27. évi országgyűlés is 1827. január hó 10-iki «ízenetében», nemkülönben ugyanennek az országgyűlésnek közművelődési bizottsága az Opinióban. Amíg azonban ezekben a szabályzatokban és javaslatokban általánosságban, minden megszorítás nélkül volt szó a tankötelezettségről — talán azért, hogy az iskolák állítására ezzel is sarkalják a községeket —, addig a helytartótanács szóbanlevő rendelete a 6-, legfeljebb 7—12 éves gyermekek szüleit (pénzbírság terhe mellett) attól az időtől kezdve kötelezi a gyermekek iskolába járatására, amikor az iskola felállított. (Hiszen a tanköteleseknek igen nagy hányada a legutóbbi időkig is az iskola hiánya miatt nem felelhetett meg kötelezettségének.)

Dicsérendő e szabályzatban a *tanítói állás színvonalának emelésére irányuló törekvés*. Amikor azonban képesített tanító aránylag kevés volt, amikor a fenntartók a működő tanítót is alig fizették, nemhogy a kiöregedett tanítónak s a tanító özvegyének nyugdíj iránti igényét is kielégíthették volna (amelynek kérdésében pl. a II. Ratio a községek méltányosságára utal), amikor a tanítónak harangozóul való alkalmazása a kántori állással együttjárónak tekintett, akkor ezt a törekvést jámbor óhajnál egyébként nem minősíthetjük. Jellemző különben ezt illetően az 1872. évi vallás- és közoktatásügyi miniszteri jelentésnek következő panasza: «a nép a tanítót most is azon a fizetésen akarja nyomorgatni, melyet számára a múlt évszázadokban ősei megállapítottak». Pedig már az 1843/44. évi országgyűlés nevelési választmánya is adóval meg nem terhelhető egy úrbéri telekkel, 100—300 frt készpénzzel és minden tanuló után havi 4 krajcár tandíjjal kívánta a tanítót javadalmazni.

Mi sem természetesebb, mint az, hogy a törvényhatóságok e szabályzat ellen is tiltakoztak, végrehajtását megtagadták, sőt egyesek oly értelmű határozatot hoztak, hogy, mint a törvényhozás jogkörének megsértését, az országgyűlés elé fogják vinni.

5. A népoktatás alkotmányos rendezésének első tervezete, a Bach—Thun-korszak szabályzatai és a kiegyezés utáni reform.

Három évvel az 1845. évi szabályzat kibocsátása után megjött volna az alkalom és a lehetőség arra, hogy a közoktatás ügyét alkotmányos módon a törvényhozás szabályozza, ha ezt a rohanó idők, a gyorsan pergő események meg nem akadályozták volna. A kísérlet meg is történt erre: Eötvös József br. az első felelős magyar kormány vallás- és közokt. minisztere be is nyújtotta s az országgyűléssel egyhetes vita után (augusztus 4—12.) el is fogadtatta hirtelenében készült, 19 rövid szakaszból álló népoktatási törvényjavaslatát, amely azonban az udvari reakció felülkerekedése s a szabadságharc kitörése következtében törvényt nem is vált. E törvényjavaslat benyújtása napján, július hó 24-én, zárultak le az «első egyetemes és közös magyar tanítói gyűlés» négynapos tanácskozásai, amelynek határozatait tehát Eötvös már nem vehette figyelembe, holott a gyűlés maga kívánta volna a magyar közoktatás egész új rendszerét, szervezetét és irányelveit megállapítani. Ebben pedig a tanítógyűlést már a felvilágosodás szellemi áramlataiban ekkorra uralomra jutott forradalmi radikálizmus vezette, amely többek között magát a gyűlés összehívóját és elnökét: Tavasi Lajost, a pesti evangélikus gimnázium tanárát, szélső kozmopolita kijelentésekre és fejtegetésekre ragadtatta. (Egyházakra nincs szükség, mert helyettesíti őket az állam; világpolgárság.) A gyűlés kívánta a «neveléstani» minisztériumnak a vallásügyitől elválasztását; a közoktatásnak az egyházak kezéből való kivételét s tisztán állami ügyként intézését; az összes tanítóknak «állodalmi hivatalnokokká» minősítését; a jegyzői, kántori, harangozói teendőik alól való felszabadítását; számukra «illő» fizetés, a földalapról egy-egy telek s 25 évi (!) szolgálat után nyugdíj biztosítását; az általános tankötelezettséget; egységes, közös tanterv életbeléptetését és kötelezővé tételét; a fiúk és leányok elkülönítését; célszerű iskolák és tanítói lakások építését; a helyi és középfokú felügyelet megszervezését (helyi iskolai tanáccsal és a tanítói testület által választandó s a minisztérium által megerősítendő tankerületi igazgatóval) stb.

Elméletben Eötvös maga is liberális szellemű reformnak volt a híve s ezt a szellemet bizonyos határok között bele is vitte törvénytervezetébe, viszont tekintettel kellett lennie az egyházaknak a közoktatás terén évszázadokon át kialakult szerepére s törvényekkel is biztosított jogaira, — a protestánsok részéről továbbra is vindikált önkormányzatra — s a katolikusok körében az autonomia biztosítása iránt mindjobban megnyilvánuló követelésekre. S amellet, hogy az április hó 11-én szentesített törvények között szereplő XX. t.-c. 3. §-ával szemben («minden bevett vallásfelekezethez egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek») egyrészt a szélső szabadelvűek, másrészt az egyházak támogatói homlokegyenest ellentétes álláspontot foglaltak el, egyúttal számba kellett vennie azt is, hogy az állam — egyelőre legalább — semmi esetre sem lesz abban a helyzetben, hogy a közoktatás teljes államosításának pénzügyi terheit magára vállalhassa és fedezhesse. A radikálisok által képviselt állami omnipotencia-elvnek s a felekezeti önkormányzat hívei részéről követelt egyházi iskolamonopolium elvének Scillája és Charibide között Eötvös a kivezető utat a «közös iskola» feltámasztásában vélte megtalálni, bár maga is kételkedett abban, hogy a közös iskola a polgárok között egyetértést fog létrehozni, mert — mint mondta —: «ha a gyermekek egy iskolába járnak is, külön templomba fognak járni s a t. Ház az egyházak befolyását nem fogja megszüntetni soha».

(Augusztus 7-iki beszédéből.) Elvileg ellenben nyíltan vallotta, hogy «az alapelv... az, hogy a népoktatásról gondoskodni a státus kötelességei közé tartozik» (augusztus 3-iki beszédében); hogy tehát a népoktatást politikumnak tekinti, mint ahogy Mária Terézia óta akként kezeltetett is.

Eötvösnek ez a törvénytervezete egyébként csak a népoktatásügy rendezésének kereteit s fő elveit tartalmazta s e kereteket későbbi törvénnyel és rendeletekkel kellett volna kitölteni. Rendelkezéseiből itt csupán a következőket említjük meg: amely községben több hitfelekezet van, mindegyik számára külön iskola «nyitattik», ha gyermekeinek száma legalább 50 (13. §.); ezen iskolák terheit, ha alapított vagyonnal nem bírnak, a község viseli (6. §.); kevesebb tankötelest számláló hitfelekezetek részére közös iskolát kell a községnek fenntartania (14. §.), ellenben az ilyen felekezet is tarthat fenn iskolát saját erejéből, de hívei a közös iskola fenntartásához is adóznak; a fiúk hat, a leányok négy éven át iskolakötelesek s e kötelezettség elmulasztóinak szülei pénz- s a szükséghez képest fogházbüntetéssel sújtandók.

Egy évvel e törvényjavaslatnak az országgyűlés által történt elfogadása után, a közben lezajlott szabadságharc gyászos bukását követő önkényuralomnak már letelején, ismét a birodalmi kormány hatáskörébe került a magyar közoktatás igazgatása és irányítása s röviddel később, 1849 őszén megjelent Thun Leo gr. közoktatásügyi miniszternek «Grundsätze für die provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn» címmel kiadott ideiglenes szabályzata, amelyet 1855-ben az új szabályozás követett. Az iskola felállításának fenntartása eszerint is a község terhe, az iskola négy osztályos s a 6—12 évesek tankötelesek. (De a négy osztály elvégzésével a 10 éves gyermek már eleget tett kötelezettségének.)

Könnyen elképzelhető, milyen rendszertelenség lett a következménye az egymást ily rövid időközökben követő «rendezéseknek» már annak következtében is, hogy az önkényesen öt részre (Magyarország, Horvát-Slavonországok és Fiume, szerb vajdaság vagy bánóság, Erdély) szabdalta területén a kormányzás sem volt egyöntetű (maga a szűkebb Magyarország is kezdetben öt katonai, majd öt polgári kormányzati kerületre oszlott), de meg azért is, mert a gyűlöletes, ismét centralizáló és germanizáló tendenciákból táplálkozó és a nemzetiségeket dédelgető uralommal szemben a magyarság körében természetes ellenszenv nyilvánult meg. Így a mindenkor szabályokhoz az iskoláknak csak egy-egy része alkalmazkodott s a protestánsok iskolái — amellet, hogy a Thun-féle rendszerhez sem símultak — szervezetükben kisebb-nagyobb mértékben egymástól is eltértek. (A tiszamelléki ref. egyházkerület 1857-ben készült tanterve pl. a hat évfolyamú iskolát három kétéves tanfolyamra osztotta, 1858-ban pedig az egyesült négy ref. egyházkerület új «népiskolai szervezet»-ében négy évfolyamú iskolázást rendszeresít, megelőzően félévi előkészítő, befejezőképpen pedig félévi kiegészítő tanfolyammal.) A provisorium alatt (1861—1867) az iskolaügy visszakerült ugyan a m. kir. helytartótanács igazgatásába, ezzel azonban érdemben nem járt együtt változás, úgyhogy a népoktatás az abszolútorkorszakban, bár az akkori statisztika nagy külterjes fejlődéséről számolt be, a laza felügyelet folytán tartalmilag inkább visszafejlődött.

A biztos és — bár lassú, de — fokozatos fejlődés útjára a magyar népoktatás csak a monarchia államközi politikai súlyának meggyengülése folytán kívánatosá vált és a birodalmi haderőket Magentánál és Solferinonál, majd Königrätznél sújtó vereségek által megérelt és siettetett kiegyezés után lépett. Csak ekkor jutott ugyanis tető alá a több, mint másfélszáz év óta követelt módon, alkotmányos törvényhozás útján, a népoktatást elveiben és alapjaiban rendező és szervező, liberális és demokratikus szellemű reform az 1868. évi XXXVIII. t.-c. alakjában.

Ennek a még ma is élő népoktatási alaptörvényünknek, nemkülönben az ezt részben módosító, részben kiegészítő újabb törvényeknek — így: a népiskolai hatóságokról szóló 1876:XXVIII., a tankötelezettség ellenőrzését szabályozó 1876:VI., a magyar nyelv kötelező oktatását elrendelő s a tanítói képesítést a magyar nyelven való oktató képesség feltételéhez kötő 1879:XVIII., a tanítók nyugdíját megállapító 1875:XXXII., 1891:XLIII. és 1904:XXVIII., a községi és felekezeti tanítók fizetését rendező 1893:XXVI., az ezt hatályon kívül helyező és a nem állami elemi népiskolák jogviszonyait tárgyaló 1907:XXVII., az állami, illetőleg a községi és felekezeti tanítók és a gazdasági szaktanítók illetményeit megszabó 1907:XXVI., 1913:XV., XVI., illetőleg XLI., a népoktatás ingyenességét biztosító 1908:XLVI., a választói jogosultsággal kapcsolatban a hatodik osztály elvégzése után záróvizsgálatot rendszeresítő 1913:XXXVII., a honalapítás ezredik évfordulójának megörökítése céljából — egyebek között — 400 állami iskola létesítéséről gondoskodó 1896:VIII., a tankötelezettséget megszigorító s részben kiterjesztő 1921:XXX. s végül a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák felállításáról és fenntartásáról intézkedő 1926:VII. törvénynek a rendelkezései sokkal ismertebbek, semhogy azokkal — az e műben közölt tanulmányokban részben amúgy is megtörténtő taglalásuk után — itt részletesen foglalkoznunk kellene. Ezért — rámutatva arra, hogy a nemzet az iménti hosszú felsorolás tanúsága szerint is igyekezett az eredményes népoktatással kapcsolatos különböző szempontok lehető kielégítéséről gondoskodni — a korábbi szabályozások főbb elveivel és rendelkezéseivel való összehasonlíthatásuk céljából *csak a reform kardinalis jelentőségű alkotó elemeit sorakoztatjuk fel.* Ezek: *a)* az állami és társadalmi érdekek helyes szolgálatának s az egyéni boldogulás biztosításának előfeltételül felismert elemi műveltség általánossá tétele céljából *a tankötelezettség,* még pedig hat évig a mindennapi és három évig az ismétlő-iskola látogatására; *b)* e kötelezettség teljesíthetése érdekében — az alább körülírt esetekben — *a községeknek népiskola állítására és fenntartására kényszerítése;* *c)* a tanszabadság elvéből folyólag *feljogosítása a hitfelekezeteknek (egyházaknak),* az ilyen célból alakult *egyesületeknek* (társulatoknak), továbbá *magánszemélyeknek* is népiskolák állítására és fenntartására; *d)* egyrészt a tanszabadság, másrészt a tanulási kényszer elve alapján *az államnak feljogosítása s egyúttal «tisztvén» tétele,* hogy, «ha szükségét látja», népiskolát bárhol létesítsen; *e)* a tanítás szabadságának érvényesítése abban is, hogy *az iskolafenntartók maguk állapíthassák meg iskoláik tannyelvét* (az egyházak a tantervet is), maguk *választhassák a tanítókat,* sőt azokat a maguk képzőintézeteiben képezhessék és *képesíthessék,* az iskolák igazgatását s a helyi és — a felekezetiokra vonatkozólag — az egyházi *felügyeletet gyakorolhassák;* viszont: *f)* az állam- és nemzetérdek követelményeként s a tanulási kényszer elvére helyezkedve, *megszabása az elérendő célnak,* a szorgalmi időnek, a tanítás tárgyainak s bizonyos mértékig anyagának is, *a tanítók alkalmazhatása feltételeinek,* a tanítók illetményeinek s az állami felügyelet módjának és szerveinek, végül érvényesítése *a legfőbb állami felügyeletnek és irányításnak.* (Rendszeresítette e törvény a felsőnépiskolát is, amely iskolafaj azonban a polgári iskola mellett életképtelennek bizonyult s ki is múlt.)

Az állami és az egyházi befolyás és közreműködés méreteinek és mikéntjének ezen elvek figyelembevételével és a fenti rendelkezésekben történt megállapítása — mint látjuk — *kompromisszum eredménye* az ellentétes két világnézet között, amelyek később, a törvény végrehajtása során is összeütköztek egymással. Másrészről azonban — igen nagy bajok, valóságos kultúrharc felidézése nélkül — csakugyan nem lehetett tennie Eötvösnek — éppen úgy, mint 1848-ban — ezúttal sem, mint a kompromisszumos megoldás álláspontjára helyezkednie s a középutat választania, amiben a még akkor ellenzéki «balközéppárt» vezérének, a részletes tárgyalás első szónokának, Tisza Kálmánnak helyeslésével is

találkozott. («Hazánk mai viszonyai között sem az nem lehet, hogy a népnevelés ügye egyedül a hitfelekezetekre bízassék, sem az nem lehet, hogy a hitfelekezetektől teljesen elvétezzék».) S hogy mennyire helyes volt ez az álláspont, annak legfőbb bizonyítéka az, hogy kormányaink kultúrpolitikájában — a tanácsköztársaságét kivéve — ez a felfogás azóta is állandóan érvényesült.

A hitfelekezetek iskolafenntartó jogának meghagyását azonban nemcsak célszerűségi okok támasztották alá, hanem elviek is. Így: Tisza Kálmán szerint a javaslat megfelelt a tanszabadság elvének, mert az engedélyezési rendszer helyett megállapította az engedélytől többé nem függő iskolaállításnak a feltételeit, Csengery Antal és mások pedig abból a szempontból helyeselték, hogy a szülők szabadon választhatják meg az iskolát, amelybe gyermekeiket járassák, «mert a tankötelezettség nem szentebb a tanszabadságnál». De magának a 25-ös bizottságnak a jelentésében is, amelynek a képviselőház a betervezett javaslatot megvitatás és átdolgozás végett kiadta s amelyben Trefort, Tisza, Csengery, Nyári, Kerkápoly, Hunfalvy, Sziládi és Podmaniczky is helyet foglaltak, ugyancsak a tanszabadság elvére való utalással s a fentiekhez hasonló érveléssel találkozunk az idevágó rendelkezések indoklásául.

A hitfelekezeteknek a törvény 11. §-a adta meg az iskolafenntartás jogát s megerősítette azt 23. és 44. §-aiban, amelyek csak ott kötelezik a községet «közös», «vagyis a községi lakosok gyermekeinek hitfelekezeti különbség nélkül való befogadására köteles iskola állítására és fenntartására, ahol a hitfelekezetek nem tartanak fenn a törvény rendelkezéseinek megfelelő népiskolát», vagy «ahol a törvény kellékeinek megfelelő tanintézettel bíró egyház vagy egyházak hívein kívül más hitfelekezethez tartozó legalább 30 tanköteles gyermek is van, akiknek szülői a fennálló felekezeti iskolákat használni nem akarják». Még ezeknél is tovább ment azonban a törvénytervezet 25. §-ába a 25-ös bizottság által beillesztett második bekezdés, amely a már fennállott azon hitfelekezeti iskolákra nézve, amelyek addig is községi vagyontól és jövedelemből tartattak fenn, ezt a gyakorlatot — a különböző felekezetek iskoláira vonatkozólag az egyenlő elbánás kikötésével — továbbra is engedélyezte. (Ennek a rendelkezésnek a felvételét Tisza azért helyeselte, mert attól félt, hogy ennek hiányában nagyon sok iskola meg fog szűnni. Ebbeli félelme azonban nem volt egészen indokolt, mert az ilyen iskolák nagy részét a felekezetek tartották volna továbbra fenn.) *Viszont a felekezetek érdekei ellen szóltak és számos felekezeti iskola felett húzták meg a lélekharangot a 26. §-nak* ugyancsak a bizottság részéről javasolt azok a rendelkezései, amelyeknek értelmében a község összes tagjai által községi forrásokból fenntartott iskolák «zentül» nem tekintetnek felekezeti iskoláknak és hogy különféle felekezetek által lakott községekben az egyes felekezetek iskoláikat közös iskolává alakíthatják át, «amelyre az egész község, sőt az állam segélyét is igénybe vehetik». Ezeknek a rendelkezéseknek az alapján ugyanis és annak következtében, hogy a törvény a felekezeti iskolák segélyezése elől elzárkózott, a következő években — amint ezt alább még röviden érinteni fogjuk — számos felekezeti iskola lett községivé, közös, felekezetnélküli iskolává. Nem volt ellenben — a laza végrehajtás folytán — felekezeti iskolát megszüntető és közös iskolát létesítő hatása a törvény 15. §-ának, amely ezt a lehetőséget arra az esetre biztosította a kormánynak, ha a felekezeti főhatóság valamelyik iskolájában a törvény-szabta feltételek hiányát (az épület alkalmassága, a felszerelés teljessége, a tanító képesítése, a tantárgyak, a szorgalmi idő megtartása stb. tekintetében) háromszori megintés után sem szüntette meg.

Nem vert olyan hullámokat, mint az iskolafenntartói jog kérdése, *a tankötelezettségnek a törvénybe iktatása,* amelynek — az 1848-iki tervvel szemben — sanctioját is enyhítette a törvény, elejtve a mulasztó gyermekek szülőinek fogházzal való büntetését,

ehelyett az ismétlődő, alacsony pénzbírságok után — végső esetben — a szülői jog megvonását (külön gyám kirendelését) írva elő. A tankötelezettség indokolásaként Eötvös egyebek közt azt említette, hogy «a szülőknek általános szabadságot engedni nem más, mint a gyermekeket korlátlan zsarnokság alá vetni», Tisza pedig azzal érvelt, hogy «a szülők kötelességeinek legszentebbike: gyermekeiket taníttatni és e kötelesség teljesítésére őket szorítani az államnak bizonyára teljesen joga van».

Mellőzve a javaslat törvényhozási megvitatásának egyéb részleteit, így a nemzeti-ségi képviselők bírálatait és kifogásait is, csak még a reform egy-két lényegesebb részletről kívánunk szólni.

A törvény — mint tudjuk — az ismétlőiskolai tankötelezettséget is statuálta. Az ismétlő oktatás terén az I. Ratio még csak annyiban rendelkezett, hogy a vasárnapi oktatást a scholae dominicales-ben a mezői munkák idejére a télen tanultak ismétlésére rendelte el, a II. Ratio ellenben ugyanezt már a serdültebb korúak számára és általánosan kívánta meg. Foglalkozott ezzel a kérdéssel az Opinio is (sőt már a felnőttek — iskolán kívüli — művelésének a kérdésével is) és tovább ment szabályozásában az osztrák kormányának egy 1846 február 10-ikén kelt rendelete, amely a 12 éven felüli inasokat, legényeket és napszamosokat kötelezte a vasárnapi iskolába járásra, hogy az elmulasztott elemi tanulmányokat pótolják, az inasok felszabadításának feltételül az elemi iskola elvégzését s a vasárnapi iskola szorgalmas látogatását igazoló bizonyítvány felmutatását szabva meg. (Az inasok tankötelezettségét különben — bizonyos iparágakban a rajziskola látogatására — már II. Józsefnek egy 1783-ban kelt rendelete statuálta. Ma is, mint tudjuk, korára való tekintet nélkül köteles a tanonc az inas-, illetőleg az ismétlőiskolát látogatni.) Ez a rendelkezés is azonban — önkényessége mellett — koraszülött volt; emellett bizonyít az, hogy Eötvös 1848-iki tervezete nem intézkedett az ismétlő-oktatásról. Viszont, hogy minden hatás nélkül nem maradt, amellet a tiszamelléki ref. egyházkerület 1857. évi tanítási terve szól, amely az ismétlő-oktatást bevezette. Az 1868:XXXVIII. t.-c. alapján azután a gazdasági élet gyakorlati követelményei létre hozták a gazdasági ismétlőiskolát s ezzel az ismétlő-oktatásnak az 1881. évi tanítógyűlés javaslata értelmében bi-, sőt az inasiskolával trifurcatióját (még ez utóbbi is kétirányú: ipari és kereskedelmi) s betetőzésül az önállóan, tehát nem valamely elemi népiskolával kapcsolatban szervezett és működő, kellő gazdasági gyakorlóterülettel is rendelkező szaktanító gazdasági népiskolát.

Azzal a felhatalmazással, amelyet az államnak a törvény 80. §-a adott, hogy t. i. ahol szükségét látja, elemi iskolát állíthat, a kormány hosszú időn át nem igen élt. Nem látta szükségét, nem érezte «tiszteinek», mert a vallás- és közoktatásügyi miniszterek nem tudtak rá a pénzügyminiszterektől elégséges fedezetet kieszközölni. Így pl. a törvény életbelépését követő első (1869/70.) iskolai évben csak 4 állami iskola nyílt meg s 1879-ig mindössze 113 (évenként átlag 10), 1880-tól 1897-ig 353 (é. átl. 20), 1898-tól 1908-ig pedig 410 (é. átl. 41). Nagyobb számmal új állami népiskola az 1883—1885. években, majd pedig — jelentős visszaesés után — az 1895/96. és az 1900-as években keletkezett, amely utóbbi szaporulat részben a Wlassics-féle millenniumi iskolák felállításának az eredménye.

Az állam azonban nemcsak új iskolákat létesített, hanem általában szívesen szaporította iskoláit más jellegű iskolák állami kezelésbe vételével. Így már az első időszakban (1868—1879-ig) a 113 új állami iskola mellett 128 volt az államosított iskolák száma, amelyek közül csak 13 volt régi felekezeti, 115 ellenben az új törvény hatásaként keletkezett, jobbára községi jellegű iskola volt, bizonyosságául annak, hogy az új iskolákat szervező községek siettek iskoláikat az állam nyakába varrni. A következő évtornusokban az államosított iskolák között már mindnagyon nagyobb számmal szerepelnek (110 + 335 + 701)

az 1868 előtt is fennállott felekezeti, főleg rk. és ref. jellegűek az 1868 után keletkezett s később államosított iskolákkal (63 + 96 + 27) szemben, jeléül annak, hogy a példa ragadós volt. 1908-ig eszerint az állam 876 új iskolát állított fel, 1159 régi és 301 más jelleggel létesült új iskolát pedig állami kezelésbe vett; így lett ekkora 2336 elemi iskolája. (Ezek az adatok — éppúgy az ezutának egy része is — a Statisztikai Közlemények új sorozatának 31. kötetében szereplő kimutatásainkból valók, illetőleg azok egybevetéséből adódtak. Újabb adatokkal ilyen feldolgozásban nem rendelkezünk.)

Az a körülmény, hogy a háborús összeomlás előtt tíz évvel s tehát a törvény meghozatala után négy évtizeddel az állami elemi iskoláknak közel kétharmada más fenntartótól átvett iskola volt, rávilágít az akkori idők kultúrpolitikájára, amely ahelyett, hogy a rendelkezésre bocsátott — kétségtelenül nem nagy — hitelekkel új iskolákat szervezett volna olyan helyeken, ahol iskola nem volt, inkább a könnyebb utat választotta állami iskoláinak szaporítására, leemelve a fenntartás terheit politikai és egyházközségek s nem kis számmal (45 esetben) ipari és bányüzemek vállairól. Ezzel az eljárással pedig az iskolák száma nem szaporodott, ellenkezőleg — részben ugyan nem az oktatásügy kárára — még csökkent is, mert nem egy esetben voltak össze két vagy több kis felekezeti iskolát egy nagyobb államivá.

Iménti közbeszúrásunkkal már bizonyosságát adtuk annak, mennyire távol álltőlünk, hogy minden megtörtént elállamosítást kivétel nélkül gáncsoljunk. Tapasztalatból is tudjuk ugyanis, hogy nem egy esetben ehhez az expedienshez kellett nyúlni a nemzeti érdekekre káros iskolák megszüntetése, törpe iskoláknak osztott iskolákká összevonása, avagy anyagilag túlterhelt kis — főleg székely — községek iskoláinak a lezülléstől való megmentése céljából. Az esetek többségében azonban nem ilyen, hanem politikai és társadalmi szempontok kielégítése volt az iskolák állami kezelésbe vételének rúgója, ami az államosítás keresztülvitelét s ezzel az állami iskolai egységek számának szaporítását is megkönnyítette. (Az utóbbi célból még olyan rendelkezés is történt, amelynek értelmében a négyenél több tanítóval bíró iskola már két iskolai egységnek volt számítható. Statisztikusnak kellett közbelépnie, hogy ez a rendelkezés, amely a minisztérium és a statisztikai hivatal adatgyűjtéseinek eredményei között az adatközlések hitelét rontó eltérésekre vezetett, hatályon kívül helyeztessék.)

6. Tervszerű népoktatásügyi politika kezdeményezése az iskolaszervezések és segélyezések s a magyar nyelv érvényesítése terén s ennek akadályai.

Céltudatos tervszerűség a népiskolák szervezésének a politikájában a millennium emlékére létesült 400 és az utána következő öt évben — szintén Wlassics Gyula miniszter részéről — kieszközölt további 1000 iskola szétosztásában kezdett megnyilvánulni, de még ezeknek is tekintélyes része nem új iskolaként, hanem államosítás útján bővítette az állami iskolák hálózatát. Amikor azonban az 1900. évi népszámlálás eredményei teljes nagyságában feltárták azt a veszélyt, amely egész vidékek magyarságának s benne ősmagyar nevű papok és tanítók százainak eloláhosodásában jelentkezett s folyton fokozódó nemzetpusztító ragályként terjedt, akkor — a statisztikai hivatal jelentései és felajdulásai nyomán — a népoktatásügyi politika is felelősséget, tudatára ébredt feladatának s Berzeviczy Albert 1904 okt. 21-én 82.954. sz. a. kelt leiratával megbízta a statisztikai hivatalt az egész országra kiterjedő iskolaszervezési és fejlesztési program elkészítésével. Vargha Gyula és Vizaknai Antal irányítása és felülvizsgálata mellett Buday László, Szombathfalvy Albert, Hajdu László, Kenéz Béla, Kovács Alajos, Bud János és mások vaskos munkálatokban rajzolták meg vármegyénként az ország összes községeinek népességi, földrajzi, kulturális és gazda-

sági helyzetét, Klebelsberg Kuno gróf pedig, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának akkori vezetője, aki már korábban megindította a horvátszlavonországi és a balkán-államokbeli magyarság nemzeti megmentésére irányuló akcióját a Julián-egyesület révén, titkos memorandumában a miniszterelnöknek, Wekerle Sándornak, és az érdekelt társmisztereknek a figyelmét hívta fel erre az égető problémára. A nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok magyarságának védelmére teendő intézkedéseket tárgyaló ebben a tanulmányában már akkor hangot adott Klebelsberg annak a felfogásának, hogy a nemzetiségi tömbök kultúrájának és jólétének emelésére fordított kiadások nemzeti szempontból kárba vesznek, az Alföld népének juttatandó támogatás ellenben meg fogja hozni gyümölcsseit. Az ő kezdeményezésére ekkor rajzolta meg és nyomatta ki a statisztikai hivatal az ország nemzetiségi térképét is, amely térkép annál fogva, hogy minden egyes község lakosságának nemzetiség szerinti megoszlását feltüntette, a nemzetmentő kulturális és gazdasági munkákban igen értékes segédeszköznek bizonyult.

Az ismertett felelősség következményeként s az említett statisztikai munkák alapján immár *módjában lett volna a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak* az elemi népiskolák elhelyezésében, fejlesztésében és segélyezésében *programmszerűleg munkálkodnia*, a baj csak az volt, hogy a népoktatás ügyeit — bár közös felülvizsgálat mellett — két, egymástól független osztálya intézte. Ennek az ügybeosztásnak következtében ugyanis a népoktatásügyi politika — nem lévén egy kézben — nem intéződhetett egyöntetűen s nem egyszer megtörtént, hogy amíg valamely község népoktatását az egyik ügyosztály állami iskola szervezésével kívánta megoldani, addig a másik ügyosztály ugyanott a felekezeti vagy községi iskolát fejlesztette, illetőleg erősítette államsegéllyel. (Erről s ennek az állapotnak megszüntetéséről lásd az építkezést tárgyaló tanulmányban mondottakat!) Az egymást ebben az időben követő Bánffy-, Széll-, Tisza- és Wekerle-kormányok vallás- és közoktatásügyi miniszterei: Wlassics Gyula, Berzeviczy Albert, Lukács György és Apponyi Albert gróf igyekeztek ugyan egyöntetű és céltudatos nemzeti politikát inaugurrálni a népoktatás egész területén (Berzeviczy üdvös népiskolai törvényjavaslata csak a politikai viszonyok kedvezőtlen alakulása folytán nem jutott tető alá), *a kivételben* azonban *ez a kultúrpolitika inkább csak az állami népiskolák szervezésében érvényesült* tervszerűséggel s ebben is csak ott, ahol mellékvágányra terelő befolyások nem avatkoztak bele, illetőleg ahol azt az ezen iskolák könnyű szaporításának helytelen célzata téves utakra, pl. a nagy városokba nem vezette. *A nem állami népiskolák ügyeinek vitelében* a céltudatos és következetes politika *már alig juthatott irányító szerephez*, mert e téren rengeteg kényes egyház-, nemzetiség- és gazdaságpolitikai szempont állta útját az egyedül helyes irány követésének. Igaz, hogy Apponyi törvénye (az 1907. évi XXVII. t.-c.) — Berzeviczy törvényjavaslatán is túlmenően — igyekezett a nem állami népoktatáshoz fűződő pedagógiai és nemzeti érdekek kielégítését biztosítani, ez azonban csak in teoria sikerült, mert, ha ez a törvény a nem állami népoktatás ügyeit intéző osztály munkásságához a zsinór-mértéket meg is adta, az ehhez való megalkuvás nélküli ragaszkodást az említett szempontok nehezé, sokszor lehetetlenné is tették. Sőt magának e törvénynek is volt olyan rendelkezése, amely — a felekezeti érdekek túlzott védelmével — bizonyos esetekben gúzsba kötötte a kívánatos radikális intézkedésre kész kezet.

Ezek a körülmények adják a magyarázatát annak, hogy fentebb a törvény laza végrehajtásáról beszéltünk s ezeknek a következménye lett — az osztatlan, törpe iskolák elszaporodása és az oktatásnak számtalan községben káros széttagolódása mellett — az is, hogy a törvény általános követelményeinek és az állami támogatás speciális feltételeinek meg nem felelő iskolák is tömegesen kapták meg a tanítói fizetést kiegészítő és az eltörölt tandíjbevételt pótló államsegélyt. Ezzel pedig sok esetben *maguk a kor-*

mányok erősítették meg anyagilag a nemzettel együtt nem érző, később nyíltan is hazafiatlannak bizonyuló nemzetiségi intelligenciát, amelynek más oldalon való alátámasztására viszont a törpe, 50—100—200 hívőt számláló gör. kath. és gör. kel. lelkészségek nyakra-főre való szervezése s részükre magas kongrua- és korpótléksegélyek engedélyezése szolgált. A béketárgyalásokra készült munkálatok között közzétett táblázataink perdöntő bizonyítékát tárják az érdeklődő elé a magyar kormányok egyházi és iskolai téren is gyakorolt liberáliszmusának a nemzetiségekkel szemben. (Vajha az utódállamok is ilyen liberálisan kezelnék nemzetiségi kisebbségeiket!)

A céltudatos és tervszerű nemzeti népoktatásügyi politikának ezek az akadályai még Jankovich Béla minisztersége kezdetén is érvényesültek, a Benisch említett tanulmányában ismertett körülmények folytán azonban csakhamar *mégis lehetővé vált* az immár egy kézbe került népoktatásügyi politika elvi jelentőségű konkrét ügyeinek intézésében *az egyöntetűséget biztosítani* s az újabb statisztikai munkálatok és javaslatok alapján az elemi iskolák (és kisdedóvó intézetek) szervezésének, építésének, fejlesztésének és segélyezésének programmszerű előkészítő munkálatait megindítani. E szépen indult munkának, az országos program folytatódó végrehajtásának azonban hamarosan *újtát állta a háború*, amelynek következtében — egy kormányrendelet értelmében — még a megkezdett iskolaépítéseket is abba kellett hagyni.

Éppen így — sőt még tragikusabb körülmények között, az összeomlás következtében — *meghiúsult* a céljában tulajdonképpen nem is, hanem csak formájában és eszközeiben kultúrpolitikai *akció az ú. n. délkeleti kulturális határzóna létesítésére*. Romániának a világháborúba való beavatkozása ugyanis, illetőleg a román hadseregnek 1916-ban — a sütyomban átadott hadüzenettel egyidejű — betörése Erdélybe oly hatást váltott ki az ottani oláh intelligencia egy részénél, amely az ország délkeleti határainak megvédésére irányuló hadműveleteinkre is káróssá válhatott volna; s minthogy az a körülmény, hogy a betörés visszaverése után jelentékeny számban éppen az egyház és a közoktatás szolgálatában állók látták jónak a román hadak otlétékor tanusított viselkedésük következményei elől szökéssel menekülni, élesen rávilágított a baj fészke s könnyű terjesztésének az iskolák útján való lehetőségére, a magyar kormány — esetleges nagyobb bajok megelőzése érdekében — elhatározta az említett kulturális határzóna felállítását s e munka végzésére: a szükséges állami népiskolák és óvodák megszervezésére s a román nem állami népiskolák és óvodák állami kezelésbe vételének előkészítésére 1917 őszén Nagyszebenben, kormánybiztossal az élén, külön hivatalt, illetőleg kirendeltséget szervezett.

Ellenkező állításokkal szemben, mint a szóbanlevő hivatal volt vezetője, illetékesen tehetünk tanuságot amellett, hogy ennek *az akciónak korántsem az oláhság elmagyarosítása volt a célja* (hiszen ilyenfajta szándék amúgy is hiú lett volna), *hanem az oktatásban a haza- és nemzetellenes irány érvényesülésének megakadályozása*, a hatásosabb iskolai felügyelet és ellenőrzés biztosítása és az iskoláknak a nemzeti szempontból nagyobb részben megbízhatatlannak bizonyult papság befolyása alól való kivétele. A községek és a tanítók nem is fejtettek ki ellenállást e nagyjelentőségű, de nagyon is későn született conceptio végrehajtása ellen; annál kevésbé, mert a megszervezni és átvenni szándékolt állami iskolákban *a nép anyanyelvének, mint tannyelvnek, tág tér biztosított volt*. (Annak a bizonyítására egyébként, hogy az állami elemi iskolák — még ha tanítóknak itt-ott talán az lett volna is a céljuk — nem szolgálták sikerrel a magyarosítás ügyét, hivatkozunk a béketárgyalásokat előkészítő munkálatok anyagában erre vonatkozóan közzétett táblázatunkban szereplő adatokra. A nemzetiségek beolvasztásának nem a népiskola volt a munkálója, hanem — ahol és amennyiben megtörtént — a társadalmi érintkezés és a gazdasági intézményekben rejlő erő.)

A kormánybiztosi hivatal, amelynek személyzete a munkát irányító kormánybiztoson kívül egy miniszteri osztálytanácsos vezetése alatt négy fogalmazói státusbeli s egy statisztikai hivatali tisztviselőből, egy főispáni titkárból, egy segédtanfelügyelőből s a szükséges irodai személyzetből állt s amelynek működésével egyidejűen a nagyszebeni gör. kel. tanítóképző munkásságát is ellenőrizte egy kirendelt miniszteri biztos, 1918 októberéig letárgyalta és előkészítette az erdélyi román kisdiedóvíntézetek és elemi iskolák állami kezelésbe vételének s a még szükséges ilyen intézmények megszervezésének az ügyeit; a szervező rendeleteknek és az 1918 nyarán a kolozsvári állami tanítóképző-intézetben rendezett továbbképző tanfolyamon résztvevő tanítók kinevező rendeleteinek kibocsátása is megkezdődött már, amikor a bolgár hadifront összeomlása és a belső forradalom az egész akciónak végét vetette. (Történeti adalék szolgáltatása szempontjából nem véljük érdekesség és fontosság nélkül valónak itt annak a megemlítését, hogy e kormánybiztosi hivatal személyzetének egy része a budapesti forradalom kitörésének s Tisza István meggyilkolásának a nagyszebeni hatóságokkal és lapokkal egy- ill. félnappal *megtörténtük előtt* hivatalosan közölt hírére hagyta el Nagyszebent, másik része pedig még napokig őrizte — fegyverrel kezében — az ottani középületeket.)

A *népiskolák tanítási nyelvének s a magyar nyelvnek, mint tantárgynak, a kérdésével* a multakra vonatkozóan a megelőzőkben foglalkoztunk, a legújabb időkben (már Klebelsberg Kuno gróf minisztersége alatt) kiadott rendelkezéseket pedig e munkában a népiskolák szervezetről írott tanulmány tárgyalja. Ezért itt e kérdésben — rövid, általános fejtegetés után — csak Eötvös 1848-iki törvénytervezete és az 1868: XXXVIII. és XLIV., az 1879: XVIII. és az 1907: XXVII. t.-cikkek idevágó rendelkezéseinek ismertetését véljük még szükségesnek.

Az iskoláknak a germanizálás szolgálatába állítása idejét leszámítva, lényegben az újabb korban általában ugyanaz a helyzet a tanítás nyelve dolgában, mint a korábbi századokban: *a népiskolák tannyelvét az iskolafenntartók állapítják meg.* Ebben a jogukban még az államsegély ingyenevétele sem korlátozza őket. Önként érthető, hogy a régebbi multban — a nagyobb részben latin tanítási nyelvű székesegyházi, káptalani, monostori és nagyvárosi iskolák kivételével — a népiskolákban általánosságban a rájuk utalt lakosság anyanyelvén folyt a tanítás s hogy a magyar nyelv, ha papíron, a törvényekben nagy nehezen ki is vívta érvényesülését annyiban, hogy tantárgyként tanítandónak deklaráltattott, a gyakorlatban bizony ennek dacára kiszorult a nemzetiségek iskoláiból; már csak azért is, mert ezeknek nem voltak elegendő számmal magyarul is tudó tanítói. Viszont érthető hogy az újabb időkben a nemzeti eszmével és a magyarsággal hadilábon nem álló nemzetiségek már nem zárkóztak el a közöny falai közé az államnyelv ismeretével együtt járó jogi, társadalmi és gazdasági előnyök elől s tömegesen kértek állami iskolát, tértek át saját iskoláikban a magyar tannyelv alkalmazására, vagy legalább is igyekeztek az anyanyelven folyó oktatás mellett mint tantárgynak tanítását megkívánó rendelkezéseknek eredménnyel megfelelni. Meggyőző bizonyítékát ennek a — részben érzelmi, részben utilitarisztikus — felfogásnak éppen a legutóbbi évek tapasztalatai szolgáltatják, amikor nemzetiségek-lakta községeink a tannyelv szerint megkülönböztetett három iskolatípus közül tömegesen választják azt, amelyben a magyar nyelv leginkább érvényesül s emellett keményen kítartanak.

Az 1848. évi népiskolai törvényjavaslat 10. §-a értelmében «az oktatás nyelve a lakosok többsége szerint határozatit meg», 11. §-a szerint pedig ott, ahol ez nem a magyar, a magyar nyelv is taníttatni fog. (Ezek a rendelkezések is rávilágítanak arra a sietségre, amellyel az készült.) Az 1868. évi XXXVIII t.-c. 58. §-a már a következőleg szövegezi meg az idevonatkozó rendelkezést: «Minden növendék anyanyelvén nyerje az

oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó (?) nyelvek egyike» s hozzá teszi, hogy vegyes nyelvű községekben olyan tanítót kell alkalmazni, aki ezeken tanítani képes, népesebb községekben pedig különböző ajkú segédtanítók alkalmazhatók. (Az ezutáni időkbeli való statisztikai adatok számos iskolánál a valóságos bábeli nyelvzavart, 4-5 nyelv használatát mutatják.) A magyar nyelv külön tanításáról ez a törvény nem szól s ugyan-csak hallgat róla az ugyanazon évi XLIV. t.-c. («a nemzetiségek egyenjogósításáról»), amely 14. §-ában feljogosítja az *egyházközségeket*, hogy *iskoláikban az oktatás nyelvét tetszés szerint határozzák meg.* Ezt a hiányt az 1879. évi XVIII. t.-c. pótolta, amely 4. §-ában kimondta, hogy a magyar nyelv minden nyilvános népiskolában kötelező tantárgy, bevezetésére azonban azoknak az iskoláknak, amelyeknek tanítója nem tud magyarul, haladékat adott addig, amíg magyarul is tudó tanítójuk lesz (igen soknak tehát ad *graecas calendas*). Nagyobb jelentőségű volt ennek a törvénynek az a rendelkezése, amely a magyar nyelv tanítását a képzőintézetekben tette kötelezővé (1. §), még pedig azzal, hogy három év után magyarul tanítani nem képes tanítójelölt nem képesíthető (2. §). Hány ilyenek adtak ki mégis a nemzeti tanítóképző-intézetek tanítói oklevelet! A háborúelőtti évek tanügyi statisztikájára híven beszámolt azokról a tanítókról, akik maguk — lelkiismeretesen — bevallották, hogy nem tudnak magyarul. És itt még egy kérdést! Nem különös, hogy a szabadelvű éra alkotmányos úton készült első törvényjavaslatok, illetőleg törvényei nem kívánták meg a magyar nyelv tanítását, holott a sokkal régebbi idők országgyűlései követelték s azok szabályzatai legalább is ajánlották azt?

Jóval *messzebb ment e követelmény kielégítése tekintetében Apponyi Albertnek* a nemzeti szempontokat mind az iskola külsején, mind annak belső életében erősen hangsúlyozó *1907. évi XXVII. t.-cikke*, amely 14. §-ában a nemzetiségi törvény fent idézett rendelkezését akként mondta értelmezendőnek, hogy az egyházközségek az oktatás nyelvűl vagy az állam nyelvét, vagy a gyermekek anyanyelvét állapíthatják meg. Valamely harmadik nyelvet tehát nem! Ennek pedig az volt a magyarázata, hogy a statisztikai hivatal jelentette és kifogásolta, hogy egyes nemzetiségi egyházi hatóságok nem állották saját nemzetiségi nyelvüket színmagyar községek iskoláira ráerőszakolni azon az alapon, hogy az illető községek lakossága az ő egyházukhoz tartozik. (Ez is egyik eszköze volt addig a magyarság eloláhosításának.) Megerősítette ezenkívül az idézett törvényszakasz a nem magyar tannyelvű iskolákban a magyar nyelv tanítására vonatkozó korábbi rendelkezések hatályát, gondoskodott a magyar kisebbségek magyar nyelvű oktatásáról és kimondotta végül — mind e rendelkezéseknek a községi jellegű iskolákra való kiterjesztése mellett — azt is, hogy amely iskola a magyart használja, illetőleg rendeli el tanítási nyelvűl, az a tanítás nyelvét többé nem változtathatja meg. Az e munkának az iskolai szervezetről írott részében foglaltakból látható, hogy e törvény rendelkezései — mint hatályon kívül helyezettek — nagyrészen már a multakéi.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium népműveléspolitikájának keretében kifejtett számos más irányú tevékenységnek az ismertetése kíváncsnak még bele a «nép-oktatástörténet»-be. Így magának az elemi népoktatásnak terén az idők folyamán történt újabb és újabb célkitűzéseknek: a közegészségügyi, az anya- és csecsemővédelmi s a patronázs-célokat, a gazdasági irányt és az állampolgári nevelést szolgáló rendelkezéseknek; az iskolaorvosi intézményeknek; az ifjúsági egyesületek ügyének; az oktatásügyi igazgatásnak és felügyeletnek, a tankötelesek összeírása és a tankötelezettség ellenőrzése módjának; az iskolák elhelyezésének és felszerelésének; a tanítói illetmény- és nyugdíjügynek az ismeretése stb. stb. Ezek mellett az elemi népoktatással való kapcsolatuknál fogva a kisdiedóvás, a továbbképző (gazd., ipari és keresk.) és a felső népoktatás, valamint az óvó- és tanítóképzés történetének a tárgyalása is helyet foglalhatna benne. Minthogy azonban

e témák egy részével e kötetben a többi tanulmány foglalkozik s minthogy másrészt ez a — különben is csak függelékszerű — kultúrtörténeti értekezés (tervezett méreteihez képest) máris erősen megduzzadt, az itt szóba hozott témákkal való foglalkozásról le kell mondanunk s csupán utalunk forrásmunkáink jegyzékére, amelyben felsorolt munkák ezen intézmények és intézkedések történetét is nagyrészt feltárják. Itt tehát csupán még a megelőzőkben foglaltakkal szorosabb kapcsolatban álló egy-két fejleményre és munkálatra térünk ki.

A háborús összeomlás utáni fejtelenséget és erélytelenséget kihasználó októberi forradalom által nyeregbe ültetett «népköztársaság» kormánya idején a vallás- és közoktatásügyi minisztérium népművelődéspolitikai osztálya *kiszámította* egyrészt a magyar halandósági táblázatok adatai és — a háborús embervesztéseknek is figyelembevételével — a születési arányszámok alapján az óvó- és tanköteles korú gyermekek számának *jövő alakulását* (csökkenését s későbbi emelkedését), másrészt a megszállott területekről akkor már előreláthatólag ide menekülni kényszerülők számának bekombinálásával és a képzőkből évenként kikerülők számbavételével, viszont a halálozási és nyugdíjazási átlagok szerint évenként fogyatékbá kerülők levonásával a rendelkezésre álló tanítói létszámot és a tankötelesek számához viszonyított *tanerőszükségletet az 1931/32. tanévig*, amikorra t. i. a 6—14 évesek teljes létszáma a háború után szülöttekből fog állani. E számítások eredményei, kapcsolatban az ügyosztálynak ugyanakkor készült iskola- (és népház-) szervezési programjával, *költségelőirányzatul* is szolgáltak volna az építési szükségletek és a tanítói illetményösszegek tekintetében, az ú. n. «tanácsköztársaság» beköszöntése következtében azonban ez a munkálat is kárba veszett.

A *tanácsköztársaság idejében* az ügyosztály *statisztikai osztálya degradáltatott* — az iskolák államosítására más ügyosztály szerveztetvén —, de miután ilyen tárgyú feladatokkal is alig bízták meg, inkább csak a statisztika, mint a statisztikus szerepét töltötte be a *közoktatásügyi népbizottság kebelében*. Érdemes, nagy munkát végzett azonban a tanácsköztársaságnak s vele a közoktatásügy általános államosítása elvének és tervének elbukását követő időben a *békétárgyalások céljaira* védelmi anyagul, a magyar tárgyalók érvelésének alátámasztására készített *kimutatások és előterjesztések* szerkesztésével. Hiába való munka volt — fájdalom — ez is, mert a «győzők» nem voltak kíváncsiak arra, mi mindennel tudná a magyar kormány a magyar igazságot védeni és bizonyítani.

Ennyi meghiusult, jószándékú tervezgetés és kísérletezés, ennyi kárba veszett, vagy csak részben eredményes munkálkodás után ellenben mégis csak elérkezett végre a *népművelési politika alkotó kora*: Trianon után, a kormánynak az államgazdaság rendbehozatalára és megszilárdítására irányuló erőfeszítései közben s azok következtében. Ekkor ugyanis, az iskoláztatási kötelezettség teljesítéséről szóló 1921. évi XXX. t.-cikknek és végrehajtási rendeletének elkészítése után, a közel egy évtizeddel ezelőtt elejtett fonalat újra felvehette a népművelődéspolitikai ügyosztály, illetőleg Klebelsberg Kunó gr., most már mint miniszter, s a menekült és a B) listára tett tanítók jelentékeny részének újabb elhelyezkedését biztosító, *közel 1100 községi és felekezeti tanítói állás megszervezését* követően, 1925 tavaszán, megindíthatta és a később fokozatosan táguló országos program alapján — mind a kormányzóknak és a miniszterelnököknek, mind a magyar kultúra másik lelkes munkásának, a statisztikusból és egyetemi tanárból lett pénzügyminiszternek, Bud Jánosnak megértő, lelkes támogatásával — addig *el sem képzelt méretűvé bővíthette azt az iskolaszervező, fejlesztő és építő akciót*, amelynek ismertetése ennek a műnek tulajdonképeni tárgya. Ez a munka — hála a magyarok Istenének! — már nem vész kárba, ez nem tévelyeg bizonytalan s téves utakon, nem tér le mellékvágányokra s ebben az ország és a nemzet jobb jövőjének biztosítója rejlik.

7. A népoktatás fejlődése számokban.

A népoktatás eseményeinek történeti felsorakoztatása után válaszra vár az a természetszerűleg felmerülő kérdés: *hogyan hatottak közre az ismertett reformok, rendelkezések, események és munkálatok a népoktatás fejlődésére*; mennyivel állunk tehát jobban e tekintetben ma, mint az elmúlt időszakokban?

Nagyon messze a múltba az összehasonlításban — sajnos — nincs módunkban visszakalandoznunk, mert a tudománynak az az ága, amely az elmúlt időkbe vezető ezen az úton bennünket egyedül kalauzolhat, a statisztika tudománya nálunk — jóllehet már másfél évszázaddal ezelőtt is volt lelkes és képzett statisztikusunk Kovacsich Márton György és Schwartner Márton személyében — még három emberöltővel ezelőtt is zsenge gyermekkorát élte, sőt még — Pulszky Ferencnek a népoktatásügyi javaslat vitájában használt kifejezésével élve — két «ember-nyom»-mal ezelőtt is csak botorkált. Igaz ugyan, hogy *már Mária Terézia elrendelte 1770-ben, hogy a megyék évekint jelentsék*: «hol léteznek eddigelé néptanítók s miként vannak ellátva; hány s mely vallásbeli tanítványt számlálnak iskoláikban; miként lehetne ellátásukról legcélszerűbben gondoskodni s melyek azon helységek, hol néptanító még hiányzik». (Schwarcz Gyula: A közoktatásügyi reform, mint politikai szükséglet Magyarországon. 78. l.) Íme a nagyon is érthető s dicséretes kíváncsi érdeklődés a szerves, átfogó reformra készülő — a tanítók jólétét is szíven viselő — nagy királynőnél a megreformálandó népoktatás akkori állapotai iránt. Érdeklődése azonban természetesen nem nyert kielégülést. Arra a kérdésre: miért nem? elég, ha válaszul arra utalunk, hogy ma — a vasút, posta, távíró és telefon korában — a közöny, cinizmus, felületesség és lelkiismeretlenség folytán *minő akadályokkal találkozunk* még a büntető sanctioval felruházott hivatalos statisztika is adatgyűjtéseiben. Valóban nincs tehát miért csodálkoznunk azon, hogy jó ideig azután sem volt még kielégítő eredményük a világi és egyházi hatóságok hasonló rendelkezéseinek. Ezekénél *jobb* — ha nem is egészen teljes, de legalább a valóságot megközelítő — *eredménnyel jártak* ebben az időben az e kérdésekkel foglalkozó *magánegyének*: tudósok és kultúrtörténetírók *fáradozásai*, a hivatalos statisztika terén ellenben csak később, az abszolutisztikus osztrák uralom *bécsi központi statisztikai bizottságának* a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben a m. kir. helytartótanács útján öt ízben foganatosított *összeírásai* szolgáltattak elfogadható adatokat. (Ekkortájt kezd rendszeressé válni az iskolai — kezdetben csak a tanulókra vonatkozó — adatok közlése az *egyházmegyei névtárakban* is, amelyek közül az elsőt, természetesen még ilyen adatok nélkül, az esztergomi érseki egyházmegye adta ki 1766-ban. Ilyen névtárt azonban az egyházmegyéknek csak egy része jelentetett meg s azok sem egyidőben.)

Az elmondottnál fogva nyilvánvaló, hogy a közoktatásügy első szabályozásainak idejéből nincsenek a maiakkal való egybevetésre alkalmas adataink. Hogy mégis a lehető legrégebbi időig meheünk vissza a fejlődés mértékének a megállapításában, a magyar statisztikai tudomány atyjának, *Fényes Eleknek*, részben nagy nehézségek árán egybe-gyűjtött, részben azonban csak becslés alapján kiszámított, az 1842. évre vonatkozó *néhány adatát* fogjuk az *összehasonlítás alapjául* venni. Előbb azonban megemlítjük még azt, hogy a kiegyezés után a felelős magyar kormány is megszervezte a hivatalos statisztikát, amely az 1868. évi XXXVIII. t.-c. 14. §-ában a kormány részére biztosított ama jognál fogva, hogy a felekezeti iskolákról is kívánhat be — felettes egyházi hatóságaik útján, tehát nem közvetlenül! — adatokat, munkakörébe a tanügyi statisztikát is felvehette. Az első években maga a minisztérium, később pedig az 1871-ben önállósult Országos Statisztikai Hivatal végezte az adatgyűjtést, amely az idők során folyton bővült

és ismételten ment át gyökeres reformokon. (Az iskolai statisztika multjáról részletes tájékoztatást a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozatának 31., legújabb szervezetéről pedig annak 36. kötetében adtunk.)

Elemi mindennapi iskola Nagymagyarország területén (Horvát-Szlavonországok nélkül, de Fiumével együtt) 1842-ben 8863, 1868/69-ben 13.948 s 1913/14-ben (vagyis a béke utolsó évében) 16.929 volt, helyesebben működött. A szaporulat eszerint az első időszakban (16 év alatt) 5085 s a másodikban (46 év alatt) 2981 iskola. Ennek a két utóbbi adatnak a feltűnő aránytalansága már fel is ment bennünket attól, hogy a népoktatás fejlődésének e két időszakon belüli mértékére vonatkozóan belőlük vonjunk le következtetéseket. Természetes dolog ugyan, hogy minél jobban kielégíti valamely korszak a szükségleteket, annál kevesebb szükségletnek a kielégítése s tehát annál kevesebb hiánynak a pótlása marad a következő korszakokra. Ámde, mégha elfogadjuk is helytállónak Ficker—Schmidtnek azt a megállapítását, hogy az abszolutisztikus osztrák kormányzat az ötvenes években 2000 elemi (s 2140 ismétlő-) iskolát létesített (emellett a tankötelesek közül az iskolát látogatóknak az aránya a szabadságharc előtti 37%-ról az akkori «kényszerrend» következtében 1859-ig 73%-ra emelkedett; amiben már valóban kénytelenek vagyunk kételkedni), az 5085-re rúgó szaporulatot akkor sem fogadhatjuk el a 16 év alatti fejlődést helyesen kifejezőnek. Hiszen Schwarcz Gyula keményen megrotta a nemzetet, hogy 1861-ben, amikor — a provisorium kezdetén — már szabadabban lélezett, — «örök szegényünkre» — több száz község zárta be tanodáját, kergette el tanítóját, vagy vonta meg tőle fizetését. A következő hét évben eszerint közel három és félezer új iskolának kellett volna létesülnie, vagy pedig Fényes 1842-beli adatának kellene a valóságosnál alacsonyabbnak lennie. Ezt az utóbbit pedig csakugyan nem hihetjük, sőt még azt sem, hogy Fényes százakkal hibázott volna az akkori állapotok rovására. Így is *elismerésre méltó sikeréről tanuskodik adata* a századforduló körüli *tanügyi reformoknak* és intézkedéseknek. Hol van tehát az igazság és miben rejlik az oka annak, hogy ezeket az adatokat nem tartjuk az akkori állapotokat és a tényleges fejlődést helyesen kifejezőnek? Ott és abban, hogy — nem is szólva arról, hogy más az egy és más a húsz tanítós iskola — az *iskolák száma az iskolaegységek változó, következtelen megállapítása folytán egészen labilis*. Íme: 1897/98-ról 16.765 iskolát kellett kimutatnunk, hét évvel később pedig 256-tal kevesebbet! A következtelenségek kiküszöbölése végett ugyanis 1903 és 1905 között kb. 650-nel csökkentettük az elemi iskolák számát addig külön iskolaegységeknek vett iskolarészek összevonásával, de azért későbbben is, sőt — az iskolaegységek helyes megállapítására megszabott és részletesen körülírt elveinknek az 1908. évi 127.082. sz. V. K. M. rendelettel történt sanctionálása ellenére — még ma is nem egyszer előfordul némelyik iskolának hol egy, hol több egységként való számbavétele, nem csekély kárára a statisztikai adatközlések megbízhatóságának.

Ha tehát az iskolák számát jelző adatokkal így állunk, akkor más, megfelelőbb adatokat kell igénybe vennünk a fejlődés méreteinek megállapítására. A *legbiztosabb fokmérő* kétségtelenül a *tantermeknek* a bennük elhelyezett *osztályokkal való* olyan *egybevetése volna*, aminőt az 1905—1908. évekről a M. Stat. Közl. új sor.-nak 31. kötete közöl; különösen, ha ezek az adatok még a tantermeket magukban foglaló *épületek korával*, illetőleg alkalmasságával *kombinálva* állanának rendelkezésünkre. Minthogy azonban az utóbbi adatokkal egyáltalában nem s más évekről az előbbiekkal sem rendelkezünk, meg kell elégednünk a tanítókra és a tanulókra vonatkozókkal, illetőleg a tankötelezettségüknek eleget tevő gyermekek és az írni-olvasni tudók arányszámaival.

A *tanítók száma* Fényes szerint 9049 s a *tanulóké* 671.776 volt 1842-ben; 1868/69-ben 17.792 volt a tanítók és 1,152.115 a tanulók, 1913/14-ben pedig 35.253 a

tanítók és 1,971.141 a tanulók száma. (Tanévvégi létszám.) A szaporulat tehát a tanítók számában az első időszakban 96·6 s a másodikban 98·2, a tanulókéban pedig az elsőben 71·5 s a másodikban 71·1 százalékos, ami az iskolák 55·7, illetőleg 20·5 százalékos szaporulatánál már hívebb képét adja a népoktatás fejlődésének, még akkor is, ha a tanítók és a tanulók régebbi számai talán nem is egészen pontosak. De még áttekinthetőbben mutatja a javulást az, hogy:

egy iskola	1842-ben	1189,	1869-ben	908	és	1914-ben	842
egy tanító	«	«	«	763	«	«	404
s egy tanuló	«	«	«	12	«	«	7

lélekre jutott; vagy másként, hogy 100.000 lélekre

iskola	1842-ben	84,	1869-ben	102	és	1914-ben	119
tanító	«	«	«	131	«	«	239
és tanuló	«	«	«	8484	«	«	13.825

jutott. (Az 1914-es adatok kiszámításához a népesség 1910. évi számát az időközi szaporodásnak megfelelően emeltük.)

A népoktatás fejlődésének másik eminens fokmérőjével, az *iskolába járó tankötelesek számának az összes tankötelesek számához való viszonyításával* megint csínján kell bánunk, ha nem akarunk téves következtetésekhöz jutni. Az e viszonyszámok kiszámításához szükséges két adat közül ugyanis az iskolába járó tankötelesek számát e század első évtizedének közepéig, a népiskolai adatgyűjtés reformjáig, általában csak megközelítő pontossággal, az összes tankötelesekét pedig a népszámlálások évein kívül csak nagy hiányokkal lehetett megállapítani. Az évenkénti külön tankötelek-összeírások ugyanis a régebbi időkben határozottan csapni valóan rossz és még a tankötelesek törzskönyvének a háború után történt életbeléptetése előtt ismételten végrehajtott új szabályozásokkal elrendelt módokon is nagyon hiányos eredményeket adtak. E régebbi összeíró eljárások hasznavehetetlenségének bizonyítására legyen elég itt csupán azt megemlíteni, hogy a tankötelesek külön összeírásának az eredménye a népszámlálás megfelelő adatának

a 6—11 éveseknél	1880-ban	10·9,	1890-ben	9·4	és	1900-ban	6·7
s a 12—14	«	«	31·8,	«	25·3	«	19·0

százalékkal maradtak alatta. Kimaradt tehát a külön összeírásból — kerek számokban —

6—11 éves tank.	1880-ban	182.000,	1890-ben	195.000	és	1900-ban	147.000
12—14	«	«	279.000,	«	240.000	«	208.000

Minthogy pedig az iskolába járók számát, mint minden évben, ezekben is a tankötelek-összeírás eredményeihez viszonyították s minthogy ez az összeírás önként érhetőleg a közbeeső években sem volt jobb, világos, hogy általánosságban ilyen nagy számmal maradtak ki belőle a tankötelesek, még pedig csak kis részben az iskolába járók, ellenben túlnyomó részben az iskolakerülők, illetőleg azok, akik részére nem volt iskola. Gondolható tehát, mily nagy mértékben emelte ennyi gyermek számon kívül hagyása helytelenül az iskolába járók arányát.

A hivatalos publikációk alapján a tankötelesekről a következő adatokat iktatjuk ide:

iskolába	összeírt	6—11 éves tankötelesek	száma	1,162.261	1,151.554	1,615.181	1,497.748	2,057.016
			%-a	75·7	85·6	68·5	84·3	87·3
	járó	nem járó	száma	282.454	166.151	508.227	235.295	261.605
			%-a	24·3	14·4	31·5	15·7	12·7

Ha már most a legutóbb mondottakat figyelembe vesszük, akkor a mindennapi tanköteleseknek 1880-ban nem 15·7, hanem 24·9 és 1900-ban nem 12·7, hanem 18·6 százaléka nem járt iskolába. A fenti összeállításba felvett korábbi évekre ezt a correctiot felesleges elvégeznünk (1910-ben a külön összeírás már csak az iskolába nem járókra terjedt ki), mert az 1870. évi adat megközelítően jónak, a két megelőző s főként az 1864. évi viszont nyilvánvalóan rossznak minősíthető. Fentebb, az iskolákra vonatkozó adatok egybevetésénél koncedáltuk már, hogy az osztrák uralom alatt a népiskolák száma jelentékenyen szaporodott. Ezzel karöltve természetesen emelkedett az iskolába járók aránya is. Ha azonban oka volt Schwarcz Gyulának panaszkodnia amiatt, hogy a provisorium elején többszáz iskola szűnt meg, akkor, bármennyire erőltették talán még ekkor is a megyei hatóságok — csendőrök igénybevételével is — a tankötelezettség teljesítését, még sem javulhattak az állapotok annyira s még kevésbé romolhattak meg azután a kiegyezés és a népoktatásról szóló törvény meghozatala következtében olyan rendkívüli mértékben. Hitünk szerint, ha volt is visszaesés ekkor, az sokkal kisebb arányú volt, viszont a megelőző időbeli adatok nagyon szépítették a helyzetet. Nyilvánvalóan csak a beiratást kényszerítették ki a csendőrök és bírságaikkal a szolgabírák és nem az iskola rendes látogatását is.

Mindezek szerint a tankötelezettség teljesítésére vonatkozó *adataink közül csak az 1870-es évek közelítették meg a valót*, a korábbiak ellenben éppen úgy tévesek, mint a későbbiek. A miniszteri jelentések ellenben erről vagy nem akartak tudni, vagy pedig igyekeztek az eltérések fokát kisebbíteni. Jellemző pl. a milleniumi (XXV. számú) vallás- és közoktatásügyi miniszteri jelentésnek az a fejtegetése, amellyel kimutatja, hogy a tankötelező-összeírás eredménye a megelőző évi 70.000-rel szemben már csak 30.000-rel maradt el a megfelelő népszámlálási adat mögött, közben azonban megfelelnek arról, hogy a négy évvel korábbi népszámlálás adatát a tankötelező-korúak időközi — átlag évi egy-százalékos — szaporulatával emelje. Ebben az esetben ugyanis a 30.000 főnyi hiány az ezen szaporulatnak megfelelő létszámmal megnövekedett volna. (A fenti összeállításban az a feltűnő körülmény, hogy a 6—11 évesek száma 1880-ban majdnem 118.000-rel alacsonyabb, mint 1870-ben, nemcsak a rossz összeírásban leli magyarázatát, hanem abban is, hogy az 1873. évi kolerajárvány megtizedelte a lakosságot. A szóban levő tíz év alatt ugyanis csak a városokban volt lélekszámemelkedés, a vidék népessége ellenben 20·6%-kal megfogyott.)

A népoktatásügy fejlődésének negyedik fokmérőjeként *az írni-olvasni tudók arányának az emelkedését* említettük. Ebben — sajnos — nem mehetünk messzebbre vissza a múltba az összehasonlításban, csak az 1880-ig. Ekkor Nagymagyarország hat éven felüli népességének 43·5%-a tudott írni-olvasni, 1910-ben pedig 68·7%-a. A javulás eszerint eléggé tekintélyes, az arány ellenben még mindig eléggé alacsony volt, aminek főoka az ország ruthén és oláh lakosságának elmaradottságában rejlett. Ebből a szempontból igen messze menő fejtegetésekre nyílnék módunk e kérdés kapcsán, ezt azonban feleslegesnek véljük, mert népünk különböző rétegei elemi műveltségével már igen sok tanulmány foglalkozott. Csupán arra mutatunk még rá, hogy csonka hazánkban az analfabéták száma 1920-ban 15·2%-ra csökkent le.

Ezzel be is fejeztük a magyar népművelődés fokozatos emelkedésének nagy vonásokban való ecsetelését, s most még csupán, mint a népoktatásügy rendezésekor érvényesült két ellentétes elvi szempont küzdelméből eredő, tehát kultúrtörténeti jelentőségű mozgalmat: *az iskolákat elközösítő és visszafelekezetesítő, valamint az államosító mozgalmat* továbbá a legújabb Klebelsberg-féle iskolaszervező és építő akció alap gondolatával, az iskolátlan külterületi lakott helyek iskolával való ellátásának tervével szoros és aktuális

kapcsolatban álló népművelődéstörténeti témát: *a külterületi iskolák keletkezésének és szaporodásának és az iskolátlan községek iskolával való ellátásának ügyét* kívánjuk röviden tárgyalni.

A felekezeti iskolákat elközösítő (községi jellegűvé tevő) mozgalom alatt csak a megelőző fejezeteinkben többször említett célzatú törekvésből eredőt értjük s nem egyúttal az újabb időkben szórványosan még itt-ott előfordult községesítést ilyen iskoláknak. Ez a mozgalom ugyanis számbavehető eredményekkel csak a népiskolai törvény életbelépését követő években járt (főleg a városokban; így pl. Pest sz. kir. város képviselője már tíz nappal a törvény kihirdetése után — 1868 december 17-én — kimondotta, hogy a város iskolái többé nem róm. kath. felekezetiek, hanem községiek) s a 80-as évek elején is már csak jelentéktelen utórezgések voltak észlelhetők a közös iskolák szaporítására irányuló törekvésnek, sőt ekkor már inkább csak — a felekezeti oktatással szemben — az új iskolák szervezésében, mint — annak rovására — régi felekezeti iskolák megszüntetésében. Az 1907/8. iskolai évben fennállott elemi iskolák között 1172 volt olyan, amelynek jellege eredetileg felekezeti volt s később községi lett, s ezek közül az utóbbi jellegű még 1880 előtt 951 iskola kapta, vagyis az összes ilyen iskoláknak 81·1%-a, tehát több mint négyötöde, míg az 1880. és 1908. évek közötti időre csak 221, átlagosan tehát évenként csak 8 iskola esik, szemben a 70-es évek ennek 11-szeresére rúgó átlagával.

A szóban levő 1172 iskola azonban nem maradt mind községi jellegű; közülök 416 ugyanis az idők folyamán — nagyobb részben a századforduló körül — államosított, 152 pedig — legnagyobb számmal még a múlt század utolsó negyedének első felében — visszakapta eredeti felekezeti jellegét. Az 1172-ből tehát 604 (51·5%) maradt meg községinek s ezekkel szaporodott meg az 1868 előtt is községi jelleggel (a volt bánági határvidéken és a titeli sajkás-kerületben) működött 119 és később ilyen jelleggel szervezett 634 iskola 1907/8-ig 1387-re. A további államosítások és iskolaszervezések mellett részben e jellegcserék folytán tolódtak el az iskolák jelleg szerinti megoszlásának arányai akként, hogy amíg az 1907/8-ban fennállott népiskolák közül 1869-ben csak 3·8% volt községi és 95·4% volt felekezeti (0·8% magániskola mellett), addig 1880-ban a községiek aránya 10·0%-ra emelkedett, a felekezetieké ellenben 87·4%-ra esett. (Ekkor a magániskolák 1·0 s az államiak is már 1·6%-kal szerepelnek.) 1915-ig a felekezetieké tovább zuhant 69·4%-ra, a községieké is leszállt 8·4%-ra, ellenben az államiaké felszökött 20·7%-ra. A felekezeti iskolák részére az 1893. évi XXVI. és a későbbi törvények révén biztosított állami támogatás tehát nem akadályozta meg azt, hogy ezek az iskolák az államiakkal való versenyükben — még abszolút számban is közel 2000-rel megfogyván — alul ne maradjanak.

Az állami iskolák szaporításának, azokon a területeken kívül, amelyeken a magyarságot az elnemzetietlenedés veszedelme fenyegette, sőt már fogyasztotta is, *hálás teréről kínálkoztak még azok a hatalmas kiterjedésű területek, amelyeken* részben — mint jövőbeli községek csirái — kisebb-nagyobb, többé-kévesbé tömör települési gócek keletkeztek, részben pedig — a lakosságnak ugyancsak a községekből való kiszivárgása révén — az utóbbi félszázad alatt *a laza tanyarendszer alakult ki*. E területek mellett további hálás talaja volt az állami iskolák szervezésének ama *csöppnyi magyar községek* tömegében, amelyek még a részükre engedélyezhető legmagasabb államsegély mellett sem tudták a népoktatás törvényszerű igényeit kielégíteni. A harmadik teret, a különböző jellegű törpe iskolák összevonásával való állami iskolaállítás terét, amelyen jelentkező nemzeti, társadalmi és pedagógiai kívánalmakat egyébként községi iskolák szervezésével is kielégítően lehetett volna honorálni, a felekezeti iskolákat védő törvényes rendelkezések jobban elzárták az állami iskolák szaporítását célzó tevékenység elől, semhogy ez itt jelentős arányban

érvényesülhetett volna. (Más iskolák államosítása folytán 1908-ig 183 olyan iskola szűnt meg, amely az állami kezelésbe vett iskolával egy községben működött, tehát — kevés kivétellel — nyilvánvalóan — emezzel együtt — törpe iskola volt. Ezekon kívül megszűnt azonban más iskolával is bíró községekben egyéb okból még 331, más iskolával nem bíró községekben pedig 260 iskola.)

Arról, hogy az állam az említett első teret: a községek külterületeit mennyire látta a multban «tiszteinek» s tehát szükségesnek iskolaszervező tevékenységével felkeresni, egyes vallás- és közoktatásügyi miniszteri jelentések (újabbian már a kormány-jelentések keretében) adnak ugyan némi tájékoztatást, de összefoglaló áttekintést ebben a tekintetben csak a ma fennálló népiskolák multját feltüntető adataink alapján, tehát visszamenőleges kutatás révén nyújthatunk. Mielőtt azonban ilyen adatainkat felsorakoztatnók, idézzük fel a multból azokat az emlékeket, amelyek bizonyíthatják, hogy *teóriában is tisztában voltak őseink e kérdés fontosságával*, s ha a mai korra e téren mégis oly óriási szükséglet kielégítése maradt és várt terhes kötelezettséggé, annak a kultúrpolitika végrehajtóinak bizonyos időkben terv- és programszerűtlen munkálkodása mellett, — amint azt maga Eötvös és utána Trefort is felpanaszolta —: népünk közönye és nem utolsó, de első sorban a népművelés céljaira rendelkezésre bocsátott anyagi erők elégtelensége volt az oka.

Fentebb, tanulmányunk 4. fejezetében említettük már az 1791. évi országgyűlésnek «a nemzeti nevelés általános elveinek rendszeréről» készült törvénytervezetét, amely elrendelni kívánta, hogy *«legyenek népiskolák... a tanyákon is...»* Ennél jóval részletesebben és indokolással is nyilatkozik erről az 1825/27. évi országgyűlésnek Ferenc királyhoz szóló 1827. jan. 10-iki izenete ekként: «Főképp azok oktatásáról kell minél előbb gondoskodni, akik künn, messze a tanyákon, erdőkn, hegyeken sok mérföldnyire szét-szórva laknak és kiskoruktól kezdve mintegy az emberi társaságon kívül, egészen természeti durvaságban nőnek fel, anélkül, hogy valami vallási és erkölcsi nevelésben részesülneek. Ezeket a papok és tanítók... vasárnaponként gyűjtsék össze és tanítgassák. Esetleg erre a célra vándorpapokat és tanítókat kell kijelölni.» (Kornis Gy.) Ugyancsak idevágó, bár nagyon általánosságban tartott az Eötvös-féle 1848. évi törvényjavaslat 2. §-a: «A közállomány gondoskodni fog, hogy minden helységben s népes pusztákon, amennyire lehet, tanintézetek legyenek.» Ezzel a rendelkezéssel került volna először a törvénytárba — bár csak tág meghatározással — a pusztáknak iskolákkal való ellátására irányuló törekvés, ha ez a letárgyalt és elfogadott javaslat szentesítést nyert volna; a korábbi szabályzatok ugyanis «pagus» alatt a helységeket, falvakat értették, ámbár a községnek mai értelemben vett fogalma — szervezete — akkor még nem alakult ki s az iskolával bíró helyek között voltak olyanok is, amelyek később, a szabályozások után, nem jutottak a községek sorába; hogy úgy mondjuk: nem kaptak községi «rangot». (Lásd az alábbiakban!) Így azután ennek a kérdésnek a szabályozása is az 1868. évi XXXVIII. t.-cikkre maradt, amely 47. §-ában kötelezte a községeket, hogy a hozzájuk tartozó tanyák tanítóköteleseinek oktatásáról tanyai iskolák állításával, vagy, ha a tanyák egymástól való távolsága miatt ilyen iskolák a célnak meg nem felelnének, legalább járó-keelő (vándor-) tanítók alkalmazásával gondoskodjanak. Itt jegyezzük meg, hogy a mai tanyarendszer csak ezekben az időkben kezd kialakulni s ha tehát a korábbi javaslatok mégis tanyákról beszéltek, e kifejezés alatt pusztákat, szállásokat, majorságokat, illetőleg telepeket kell értenünk. (Praedia.) Az ismételt említett vándortanítói intézmény pedig egyáltalában nem vált be s ha szórványosan alkalmaztak is itt-ott egy-egy vándortanítót, ez kivételszámba ment. Ugyancsak végrehajthatatlan maradt a tanyai népoktatás rendezésére népinternátusok létesítésének az eszméje is, amely pedig elég hosszú időn keresztül szerepelt a kultúrpolitikai programokban.

Az 1907/8. iskolai évről — külön adatgyűjtés foganatosításával s ezen adatgyűjtés eredményeinek részletes feldolgozásával — nyert adataink szerint az akkori 16.547 elemi iskola közül 1426 külterületi lakott helyen 1436 működött (az összes népiskoláknak 87%-a); mégpedig: ipartelepeken 57, bányatelepeken 68, erdei írtványokon (Trencsén, Zólyom és Nyitra megyékben) 91 s pusztákon, majorokban, szőlőkben és tanyavidékeken 1220. E külterületi iskolák közül 414 (28·8%) már 1867/68-ban is megvolt, 1022 (71·2%) ellenben azóta keletkezett. A legnagyobb számmal a külterületi iskolák hálózatában a felekezeti jellegűek szerepeltek, 637-tel, de utánuk már az államiak jöttek 377-tel, majd a községiak 276-tal s a magániskolák — bánya- s iparvállalatiak és uradalmiak — 144-gyel; társulati jellegű csak 2 volt. Az állam ezek szerint tényleg részt vett a külterületi népoktatás rendezése tekintetében felmerült igények kielégítésében, e részvétel valódi mértékének és értékének megvilágításához azonban hozzátartozik még annak a megállapítása is, hogy 377 külterületi iskolájából csak 187-et létesített maga (beleszámítva az ú. n. kincstári, tehát a pénzügyminisztérium, nemkülönben az állami birtokok által létesített néhány külterületi iskolát is; ezek azonban kath. jellegűeket is tartottak fenn), 70 régi és 120 új iskolát ellenben más fenntartóktól vett át.

Ezek az adataink későbbi időkről visszamenőleg állapíttatván meg, természetesen nem mondhatók 100%-ig pontosaknak. Hiszen nem szerepelnek köztük azoknak a régebben külterületszámba vett helyeknek az iskolái, amelyek az idők folyamán, 1907/8-előtt, községekké alakultak át, mert ezeket ebben a tanévben már belterületieknek kellett vennünk s azt, hogy az egyes községek mikor kapták meg a községjelletet, illetőleg mikortól fogva voltak ilyenek veendő, nem volt mód vizsgálat tárgyává tennünk. (Ugyanez áll csonka-országbeli alábbi adatainkra is.) Viszont lehetnek azonban a fenti iskolás külterületi lakott helyek között olyanok is, amelyeket régebben községeknek vett a statisztika és a közigazgatás. Adódik ugyanis példa manapság is arra, hogy valamely község lemond önállóságáról s községrészként beolvad más községbe, illetőleg csatlakozik — fekvése szerint esetleg külterületként — más községhez (városhoz). Mennyivel inkább számolhatunk ilyen esetekkel a 60-as és 70-es években, amikor tudjuk, hogy a Bach-féle 1859. évi császári pátens zagyva rendelkezései alapján Magyarországon 127 várost, 861 mezővárost és 16.706 falut, tehát 17.694 helységet, illetőleg községet számoltak (l. Schwarcz Gyulának 1865-ben megjelent propaganda-füzetében), községi törvényeink meghozatala után ellenben ismételtén jóval kevesebbet. Így az 1871. évi XVIII. t.-c. alapján 1880-ban 2111-gyel kevesebb községről és városról, az 1886. évi XXII. t.-c. után, 1888-ban pedig már csak 12.592, tehát 4975-tel kevesebb kis- és nagyközségről számolnak be adataink, mint amennyinek 1865-ben a falvak és a mezővárosok együttes számát mondták. 1907/8-ban még kevesebb: együtt 12.564 községünk és városunk volt. Hová lett a többi falu? Helyesebben: milyen csekély népességű helyeket tekintettek akkor még falvaknak! Hiszen még 1900-ban is az ország községeinek egyharmada 500-nál s egyhetede 300-nál is kevesebb lakót számlált! (699 községnek volt 100—200 főnyi és 111-nek száz fő aluli népessége!)

Ezeket tudva, nem csodálkozhatunk azon sem, hogy Schwarcz Gyula 1865-ben az iskolával nem bíró községek számát öt-hatezerre tette, holott a fentiek értelmében végzett correctio után akkor sem igen lehetett a mai értelemben vett ilyen községek száma több 2500-nál, amely szám 1908-ig 1756-ra szállt le. (Emellett azonban még 233 község iskolája az egész iskolai évben, sőt részben már több év óta szünetelt. Ilyen szünetelő iskolánk állandóan volt néhány száz a törpe, szegény községekben. Csonka területünkön ma 30—40 körül van évenként a szünetelő elemi iskolák száma.) Az 1756 iskolátlan község közül is azonban csak 375 (az ország összes községeinek 3%-a) volt a szó szoros értelmében iskolánélkülinek tekintendő, mert a többi 1381 község csatlakozott iskolával bíró

községekhez. A saját-iskolával nem rendelkező községek száma tekintetében Vas (189), Zala (180), Sáros (143), Hunyad (134), Trencsén (122) és Zemplén (115) vármegyék vezettek, vagyis azok, amelyekben a legtöbb volt az apró, törpe falu. S ez a körülmény adja magyarázatát annak is, hogy az iskolába nem járó mindennapi tanköteleseknek csak 7·4%-a került ki ezekből a községekből (3·2% — 8888 gyermek — a csatlakozókból és 4·2% — 11.648 gyermek — a teljesen iskolátlanokból), míg az iskolás községekben — nagyrészen ezek külterületein — az ilyen tanköteleseknek 89·4%-át írták össze. (A hiányzó 3·2% azokban a falvakban élt, amelyeknek iskolája akkor szünetelt.) Beszédes bizonyítékai — íme — annak, hogy *népoktatásügyünk arculatját sokkal kevésbé éktelenítette a törpe falvacskák, mint a hatalmas kiterjedésű, népes külterületek iskolátlansága.*

Még kirívóbb ebben a tekintetben hazánk mai csonka területének a képe. Az irtványokon s a bánya- és ipartelepnek egy részén kívül ugyanis az iskolára áhító külterületek legnagyobb számban és kiterjedésben hazánk mai megszükkített területén vannak, a csöppnyi községek jóval nagyobbik hányada viszont az elcsatolt oszág-részekben. E megcsontított terület népoktatásügyi állapotaira a fenti vonatkozásokban már újabb adatokkal: az 1925/26. évről szólókkal világíthatunk rá. Az ekkor fennállott 6473 elemi népiskolánk közül (a 35 szünetelőt is beleszámítva) 5080 (78·5%) volt bel- és 1393 (21·5%) volt külterületi. Minthogy pedig 1867/68-ban ezek közül 4308 iskola, mégpedig 4062 (94·3%) bel- és 246 (5·7%) külterületi már élt, a közben eltelt 58 év alatt 1018 belterületi mellett 1147 külterületi (együtt 2165) keletkezett. Amazok szaporulata tehát 25%-os, emezeké ellenben 466%-os. (Mennyivel kevesebb áldozatot kellene most hoznia népünknek, ha ezzel a nem jelentéktelen iskolaszaporulattal ugyanannyi új és jó iskolaépület is emelkedett volna s nem dugták volna be ezeknek az új iskoláknak nagy részét rozoga, szűk, sötét vályogházakba!) A külterületek népességének nagyarányú növekedésével együtt növekedő szükséglet ezek szerint igyekezett legalább részben kielégítést találni. (Külterületeink lakossága ugyanis 1920-ban már a csonka ország egész népességének egyhatodánál, 1,400.000 főnél többre rúgott.) *Az új külterületi iskoláknak közel ¼ részét az Alföld kapta s önként érthetőleg a legnagyobb hiány is még mindig itt maradt kielégítetlen.*

Az 1147 külterületi lakott hely mellett iskolához jutott még a tárgyalt 57 év alatt 314 iskolátlan község is, mégpedig 69·6%-ban dunántúliak. Ezekkel az iskolaszervezésekkel az 1868-ban ezen a területen még *iskolátlan* volt mai *községeink száma 222-re apadt le*, 3455-re rúgó összes községeinknek 6%-ra, de e 222 községből is csak 3 volt olyan, amelynek tankötelesei egyáltalán nem részesülhettek oktatásban s még másik 4 olyan, amelynek gyermekei csak 3½ kilométernél messzebb találták meg iskolájukat. (Máig már sok közelebb csatlakozóval együtt ezek a községek is megkapták iskolájukat, több más faluban pedig alatta maradt a mindennapi tankötelesek száma — a háborúokozta csökkenés folytán — a törvénytörő 30-as létszámnak is.)

A népoktatásról rendelkező alaptörvényünk meghozatala óta az 1925/26. tanévig eltelt 57 év alatt hazánk csonka területén a népművelés főtényezőinek, az elemi iskoláknak a számában jelentkező, az iméntiekben ismertetett szaporulat mellett önként érthetőleg relative is még jobban emelkedett az elemi iskolai tanítók száma: kereken 6300-ról 16.700-ra, tehát 165%-kal. Minthogy pedig a 6—11 éves gyermekek száma ezalatt — a háború utáni visszaesés folytán — csak mintegy 10%-kal (kerekén 670.000-ról mintegy 740.000-re) növekedett, az egy tanítóra jutó gyermeklétszám 106-ról 46-ra, az elemi mindennapi iskolába járó tanulóknak egy tanítóra eső száma pedig 66-ról 39-re szállt le. Emellett az iskolák és a tanítók számában mutatkozó szaporodásnak a hatása jelentkezik az írni-olvasni tudó hat éven felüliek szaporodásában is, amennyiben ezek aránya 1910-től 1920-ig 80·3%-ról 84·8%-ra növekedett. Még így is azonban 1000 hat éven felüli honfi-

társunk közül 152 analfabéta s 1925/26-ban — az 1921. évi XXX. t.-c. szigorú rendelkezései ellenére — félszázezernél több mindennapi tanköteles nem járt, illetőleg túlnyomórészen — iskola hiányában — nem járhatott iskolába.

Ez az utóbbi adat, íme, magában is körülbelül 1200—1300 tanterem hiányáról beszél; milyen számokat kellene tehát itt felvonultatnunk, ha a háború és az országcsontkítás ránk nem szakadt volna? Hiszen a 6—11 éves tankötelesek száma 1920-ban mai csonka területünkön is megközelítette az 1,110.000-et s ez a szám rendes körülmények között 1925/26-ig még annyival meg is növekedett volna, ahány 10—11 éves gyermek átlagosan a középfokú iskolákban szokott eleget tenni tankötelezettségének. Ennek következtében tehát az 1,110.000-es és az 1925/26-ban elemi mindennapi iskolába járó, kikerekített 660.000-es tankötelezlétszámok 450.000 főnyi különbözetének megfelelően 9000 új tanteremre lett volna szükség már a mondott iskolai évben. A születések számának óriási méretű hanyatlása következtében ugyan az 1920. évi tankötelezlétszámot csak jó 10 év múlva fogjuk elérni, négy év múlva: 1931/32-ben azonban már nem kevesebb, mint 1,050.000 mindennapi tankötelesünk lesz. Ez a többlet pedig, kapcsolatban a rossz tanteremek százainak a modern pedagógiai s főleg a mai közegészségügyi követelmények kielégítése érdekében szükségessé vált kicserélésében és a tanítók legalább egy részének, főként az igazgató-tanítóknak lakással való ellátásában jelentkező, immár halaszthatatlanul kielégítendő szükséglettel, valósággal kiáltó képét, ordító számait adja annak a hiánynak, amelynek pótlását eleink elmulasztották. Az 57 év folyamán megvalósított iskolaszervezések után még mindig: 656 új külterületi iskolát 776 tanteremmel és 665 tanítói lakással kell állítanunk, meglévő külterületi iskolákat 445 tanteremmel és 198 lakással kell kiegészítenünk, 42 iskolátlan községben ugyanannyi iskolát 43 tanteremmel és 42 lakással kell emelnünk, iskolával már bíró községekben és külterületeken 1484 régi, rossz tantermet és 686 lakást kell újjal kicserélnünk, fejlesztésül pedig községekben 3036 új tantermet és 1187 új lakást kell létesítenünk. Mindez együttvéve 5784 új tantermet és 2778 új lakást jelent!

Íme a Klebelsberg-féle iskolaszervező, fejlesztő és építő akció programja, amelynek további részleteit e műnek táblázatai, térképei és beszámoló értekezései tárják fel! Az e nagy munkára vonatkozó részletadatokat megismétlését s anemzetünk egész jövőjére döntő hatással érvényesülő ennek az akciónak további méltatását tehát bizvást mellőzhetjük s ezért befejezésül, mint a magyar népoktatástörténet írójának, csupán azt legyen szabad még megállapítanunk, hogy amely nemzet — legnagyobb megpróbáltatása közepette — ilyen próbáját adja életrevalóságának, az nem rabszolgasorsra, hanem szabadságra született. Reméljük, sőt hittel hisszük is, hogy a magyar földből rövid pár év alatt ilyen nagy tömegben előbúvó új iskolák nemzetünk műveltségének teljessé érlelésével a felszabadulást is mihamarább meg fogják érlelni.

Dr. Pogány Frigyes,
vallás- és közoktatásügyi h. államtitkár,
országgyűlési képviselő.

Források: 1. Dr. Békefi Remig: „A népoktatás története Magyarországon 1540-ig.” Budapest, 1906. — 2. Dr. Békefi Remig: „A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.” Budapest, 1910. — 3. Dr. Fináczy Ernő: „A középkori nevelés története.” Budapest, 1914. — 4. Dr. Kornis Gyula: „A magyar művelődés eszményei 1777—1848.” (I—II. kötet.) Budapest, 1927. — 5. Dr. Pogány Frigyes: „A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése.” Magyar Statisztikai Közlemények: Új sorozat 31. kötet. Budapest, 1913. — 6. Dr. Pogány Frigyes: „A magyar népoktatásügyi politika irányelvei és az elemi népoktatás fejlődése hazánk mai csonka területén a kiegyezés óta.” (Székfoglaló értekezés a Magyar Statisztikai Társaságban.) Megjelent a „Néptanítók Lapja” 1927. évi III—XII., XV—XVIII. és XXI—XXIV. számaiban és különnyomatban. — 7. Az 5. szám alatti munkához használt s abban megemlített kultúrtörténeti művek. — 8. „A magyar nemzet története.” Szilágyi Sándor szerkesztésében. I—X. kötet. Budapest, 1895—1898. — 9. A két „Ratio educationis”, törvénytárak, országgyűlési irományok és lexiconok. — 10. A vallás- és közoktatásügyi minisztereknek az országgyűlés elé terjesztett jelentései és statisztikai évkönyvek.

AZ ISKOLAÉPÍTÉSI AKCIÓ EDDIGI EREDMÉNYE ÉS TOVÁBBI PROGRAMJA.

1. A már felépült vagy épülő tantermek és tanítói lakások törvényhatóságokint.
2. A még szükségesnek látszó tantermek és tanítói lakások törvényhatóságokint.
3. A felépített és még szükségesnek látszó tantermek és tanítói lakások törvényhatóságokint.
4. Az iskolaépítési program törvényhatóságokint, községokint és iskolánkint.

Rövidítések

(az építési programban és az iskolák jegyzékében).

Az iskolák jellegénél:

áll.	= állami
közs.	= községi
várm.	= vármegyei
rk.	= római katolikus
r. kath. }	= római katolikus
sz.	= szerzetesi
gk.	= görög katolikus
g. kath. }	= görög katolikus
egyes. rk. gk.	= egyesült római és görög katolikus
ref.	= református
ev.	= evangélikus
ág. ev. }	= evangélikus
egyes. prot.	= egyesült protestáns
g. kel.	= görög keleti
unit.	= unitárius
izr.	= izraelita
ur.	= uradalmi
m.	= magán
mag. }	= magán
váll.	= vállalati
társ.	= társulati

alap.	= közalapítványi
érd.	= érdekeltségi

Egyéb rövidítések:

thj.	= törvényhatósági jogú város
rt.	= rendezett tanácsú város
pt.	= puszta
m.	= major
O. F. B.	= Az Országos Földbirtokrendező Bíróság által létesített telep
gazd	= gazdasági szaktanító iskola
mn	= magyar-német tannyelvű
mt	= « -tót «
msz	= « -szerb «
mro	= « -román «
mv	= « -vend «
mbu	= « -bunyevác «
ms	= « -sokac «
mh	= « -horvát «
n	= német -tannyelvű
sz	= szerb «
h	= horvát «

I. A már felépült vagy épülő tantermek és tanítói lakások.

Folyószám	Törvényhatóság	Az 1925. óta felépített vagy az iskolafentartóval való megállapodás útján biztosított tantermek és tanítói lakások												Összesen		
		iskolátlan, vagy kevés iskolával bíró községben (új iskola)				az iskola zsufoltságának megszüntetésére				rossz épület helyébe						
		a belterületen		a külterületen		a belterületen		a külterületen		a belterületen		a külterületen		tanterem	lakás	együtt
		tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás			
1	Abauj-Torna vármegye	2	2	—	—	4	2	—	—	8	6	—	—	14	10	24
2	Baranya	1	1	2	2	7	1	1	—	12	8	—	—	23	12	35
3	Pécs thj. város	—	—	7	2	—	—	—	—	—	—	—	—	7	2	9
4	Bács-Bodrog vármegye	4	3	16	16	15	8	2	—	4	2	2	2	43	31	74
5	Baja thj. város	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	Békés vármegye	7	4	30	27	37	10	6	3	35	5	4	4	119	53	172
7	Bihar	3	2	10	9	18	5	—	—	24	12	—	—	55	28	83
8	Borsod	13	5	1	1	63	27	—	—	38	22	—	—	115	55	170
9	Miskolc thj. város	14	1	—	—	6	1	—	—	4	—	—	—	24	2	26
10	Csanád-Arad-Torontál vármegye	—	—	24	18	32	17	2	1	10	4	2	2	70	42	112
11	Csongrád vármegye	11	6	20	15	4	2	4	5	5	—	16	10	60	38	98
12	Hódmezővásárhely thj. város	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	1	2	2	4
13	Szeged	12	1	25	18	—	—	24	6	9	—	7	6	77	31	108
14	Fejér vármegye	—	—	11	10	11	7	1	1	21	11	2	1	46	30	76
15	Székesfehérvár thj. város	5	1	3	2	—	—	—	—	6	—	—	—	14	3	17
16	Győr-Moson Pozsony vármegye	4	2	1	1	7	3	—	—	4	3	—	—	16	9	25
17	Győr thj. város	16	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	2	18
18	Hajdú vármegye	2	2	24	16	6	2	—	—	8	5	—	—	40	25	65
19	Debrecen thj. város	—	—	21	15	—	—	9	7	—	—	2	—	32	23	54
20	Heves vármegye	6	5	14	14	81	40	1	1	75	13	2	2	179	75	254
21	Jász-Nagykun-Szolnok vm.	6	3	50	42	19	10	5	3	38	8	11	12	129	78	207
22	Komárom Esztergom vármegye	—	—	1	1	18	12	—	—	30	8	—	1	49	22	71
23	Nógrád-Hont vármegye	—	—	2	2	14	4	—	—	10	7	—	—	26	13	39
24	Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye	129	19	98	85	140	39	47	13	135	26	41	30	590	212	802
25	Kecskemét thj. város	—	—	27	24	—	—	2	1	—	—	5	3	34	28	62
26	Somogy vármegye	6	5	7	6	5	4	—	—	11	9	1	1	30	25	55
27	Sopron	—	—	1	1	13	4	—	—	3	1	—	—	17	6	23
28	« thj. város	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	1	6	1	7
29	Szabolcs vármegye	16	13	22	21	69	36	3	1	27	12	6	6	143	89	232
30	Szatmár-Bereg-Ugocsa vm.	5	4	2	1	25	7	—	—	26	18	—	—	58	30	88
31	Tolna vármegye	—	—	7	6	9	8	—	—	27	9	—	—	43	23	66
32	Vas	11	5	1	1	28	22	2	2	29	13	—	—	71	43	114
33	Veszprém	—	—	3	1	15	9	1	1	18	10	1	1	38	22	60
34	Zala	42	16	3	3	29	16	—	—	33	19	1	1	108	55	163
35	Zemplén	2	2	3	3	5	4	—	—	11	2	—	—	21	11	32
		317	104	487	364	680	300	110	45	661	233	110	84	2315	1130	3445

2. A még szükségesnek látszó tantermek és tanítói lakások.

Folyószám	Törvényhatóság	Az 1925. óta tartó építkezések programja szerint kielégítésre váró elemi iskolai építési szükséglet												Összesen		
		iskolátlan, vagy kevés iskolával bíró községben (új iskola)				az iskola zsufoltásának megszüntetésére				rossz épület helyébe						
		a belterületen		a külterületen		a belterületen		a külterületen		a belterületen		a külterületen		tanterem	lakás	együtt
		tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás			
1	Abauj-Torna vármegye	11	11	1	1	30	15	—	1	11	8	—	—	53	36	89
2	Baranya vármegye	1	1	5	5	46	26	1	1	49	34	2	2	104	69	173
3	Pécs thj. város	10	2	—	—	6	1	—	—	—	—	—	—	16	3	19
4	Bács-Bodrog vármegye	—	—	9	7	43	15	5	3	3	1	—	—	60	26	86
5	Baja thj. város	—	—	—	—	4	1	—	—	4	—	—	—	8	1	9
6	Békés vármegye	6	2	11	11	65	24	42	17	1	—	3	3	128	57	185
7	Bihar «	4	2	14	14	76	24	2	1	6	1	—	—	102	42	144
8	Borsod «	1	1	7	7	157	61	6	2	35	16	—	—	206	87	293
9	Miskolc thj. város	15	2	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	19	2	21
10	Csanád-Arad-Torontál vármegye	1	1	7	3	22	7	7	3	3	3	1	1	41	18	59
11	Csongrád vármegye	10	2	5	5	16	7	19	6	2	—	10	12	62	32	94
12	Hódmezővásárhely thj. város	—	—	3	3	3	—	9	5	—	—	5	5	20	13	33
13	Szeged thj. város	8	1	—	—	3	—	9	—	5	—	2	2	27	3	30
14	Fejér vármegye	1	1	19	15	62	24	19	9	18	11	4	4	123	64	187
15	Székesfehérvár thj.	—	—	5	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5	1	6
16	Győr-Moson-Pozsony vármegye	4	2	6	6	44	18	1	1	2	1	4	3	61	31	92
17	Győr thj. város	—	—	—	—	2	1	—	—	2	—	—	—	4	1	5
18	Hajdú vármegye	—	—	27	23	49	20	4	4	17	2	2	1	99	50	149
19	Debrecen thj. város	20	4	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	30	4	34
20	Heves vármegye	—	—	4	4	124	50	5	1	54	26	6	6	193	87	280
21	Jász-Nagykun-Szolnok vármegye	11	4	26	23	119	33	43	23	40	5	4	4	243	92	335
22	Komárom-Esztergom	—	—	2	2	52	25	2	—	21	5	1	1	78	33	111
23	Nógrád-Hont	—	—	3	3	81	37	2	—	15	8	1	—	102	48	150
24	Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	36	6	86	73	274	95	78	13	134	32	38	33	646	276	922
25	Kecskemét thj. város	—	—	—	—	12	—	40	20	—	—	—	—	52	20	72
26	Somogy vármegye	7	7	17	17	80	36	4	2	24	11	4	2	136	75	211
27	Sopron «	—	—	3	2	39	25	—	—	3	4	—	—	45	31	76
28	« thj. város	—	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	7	—	7
29	Szabolcs-Ung vármegye	9	9	41	40	129	51	23	9	12	5	2	1	216	115	331
30	Szatmár-Bereg-Ugocea vm.	1	1	10	9	47	17	—	—	10	9	4	4	72	40	112
31	Tolna vármegye	4	2	8	7	28	14	7	4	33	10	2	2	82	39	121
32	Vas vármegye	11	4	2	2	66	34	—	—	25	22	—	—	104	62	166
33	Veszprém vármegye	1	1	5	5	47	23	—	1	21	23	2	1	76	54	130
34	Zala vármegye	13	13	9	9	104	43	3	2	53	32	1	1	183	100	283
35	Zemplén vármegye	1	1	4	4	45	18	4	1	10	10	2	2	66	36	102
		186	80	339	301	1896	785	335	153	613	279	100	90	3469	1648	5117

3. A felépített és még szükségesnek látszó tantermek és tanítói lakások.

Folyószám	Törvényhatóság	Az 1925. óta kielégített, és az építési program szerint kielégítésre váró elemi iskolai építési szükséglet együtt												Összesen		
		iskolátlan, vagy kevés iskolával bíró községben (új iskola)				az iskola zsufoltásának megszüntetésére				rossz épület helyébe						
		a belterületen		a külterületen		a belterületen		a külterületen		a belterületen		a külterületen		tanterem	lakás	együtt
		tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás	tanterem	lakás			
1	Abauj-Torna vármegye	13	13	1	1	34	17	—	1	19	14	—	—	67	46	113
2	Baranya «	2	2	7	7	53	27	2	1	61	42	2	2	127	81	208
3	Pécs thj. város	10	2	7	2	6	1	—	—	—	—	—	—	23	5	28
4	Bács-Bodrog vármegye	4	3	25	23	58	23	7	3	7	3	2	2	103	57	160
5	Baja thj. város	—	—	—	—	4	1	—	—	4	—	—	—	8	1	9
6	Békés vármegye	13	6	41	38	102	34	48	20	36	5	7	7	247	110	357
7	Bihar «	7	4	24	23	94	29	2	1	30	13	—	—	157	70	227
8	Borsod «	14	6	8	8	220	88	6	2	73	38	—	—	321	142	463
9	Miskolc thj. város	29	3	—	—	10	1	—	—	4	—	—	—	43	4	47
10	Csanád-Arad-Torontál vármegye	1	1	31	21	54	24	9	4	13	7	3	3	111	60	171
11	Csongrád vármegye	21	8	25	20	20	9	23	11	7	—	26	22	122	70	192
12	Hódmezővásárhely thj. város	—	—	4	4	3	—	9	5	—	—	6	6	22	15	37
13	Szeged thj. város	20	2	25	18	3	—	33	6	14	—	9	8	104	34	138
14	Fejér vármegye	1	1	30	25	78	31	20	10	39	22	6	5	169	94	263
15	Székesfehérvár thj. város	5	1	8	3	—	—	—	—	6	—	—	—	19	4	23
16	Győr-Moson-Pozsony vármegye	8	4	7	7	51	21	1	1	6	4	4	3	77	40	117
17	Győr thj. város	16	2	—	—	2	1	—	—	2	—	—	—	20	3	23
18	Hajdú vármegye	2	2	51	39	55	22	4	4	25	7	2	1	139	75	214
19	Debrecen thj. város	20	4	21	15	10	—	9	7	—	—	2	—	62	26	88
20	Heves vármegye	6	5	18	18	205	90	6	2	129	39	8	8	372	162	534
21	Jász-Nagykun-Szolnok vármegye	17	7	76	65	138	43	48	26	78	13	15	16	372	170	542
22	Komárom-Esztergom vármegye	—	—	3	3	70	37	2	—	51	13	1	2	127	55	182
23	Nógrád-Hont vármegye	—	—	5	5	95	41	2	—	25	15	1	—	128	61	189
24	Pest vármegye	165	25	184	158	414	134	125	50	269	58	79	63	1236	488	1724
25	Kecskemét thj. város	—	—	27	24	—	—	42	21	—	—	5	3	86	48	134
26	Somogy vármegye	13	12	24	23	85	40	4	2	35	20	5	3	166	100	266
27	Sopron «	—	—	4	3	52	29	—	—	6	5	—	—	62	37	99
28	Sopron thj. város	—	—	—	—	7	—	—	—	—	—	6	1	13	1	14
29	Szabolcs vármegye	25	22	63	61	198	87	26	10	39	17	8	7	359	204	563
30	Szatmár-Bereg-Ugocea vármegye	6	5	12	10	72	24	—	—	36	27	4	4	130	70	200
31	Tolna vármegye	4	2	15	13	37	22	7	4	60	19	2	2	125	62	187
32	Vas «	22	9	3	3	94	56	2	2	54	35	—	—	175	105	280
33	Veszprém «	1	1	8	6	62	32	1	2	39	33	3	2	114	76	190
34	Zala «	55	29	12	12	133	59	3	2	86	51	2	2	291	155	446
35	Zemplén «	3	3	7	7	50	22	4	1	21	12	2	2	87	47	134
		503	184	776	665	2576	1045	445	198	1274	512	210	174	5784	2778	8562

Az építési program törvényhatóságunkint, községenként és iskolánként.

Polyószám	Az iskola megnevezése		Az iskola jellege	Az 1925. óta kielégített, vagy az építési program szerint kielégítésre váró elemi iskolai építési szükséglet								Megjegyzés	
	község	iskolai körzet		iskolátlan, vagy kevés iskolával bíró községben (új iskola)		az iskola zsufoltságának megszüntetésére		rossz épület helyébe					
				a belterületen	a külterületen	a belterületen	a külterületen	a belterületen	a külterületen				
				tanterem lakás	tanterem lakás	tanterem lakás	tanterem lakás	tanterem lakás	tanterem lakás				
ABAUJ-TORNA VÁRMEGYE.													
I. Abaujszántói járás.													
1	Abaujszántó		állami			1							
2	Baskó		g. kath.			1	1						
3	Boldogkővátalja		r. kath.			1							
4	Felsődobosza		«			1							
5	Fony		«			1	1						
6	Gibárt			1	1								
7	Hejce		r. kath.					1	1				
8	Mogyoróska		g. kath.						1				Államszolg. nélkül
9	Nagykinizs			1	1								
10	Pere		r. kath.						1				
11	Regéc		«						1				
II. Bódvaszilasi járás.													
12	Bódvalenke		ref.					1	1				
13	Bódvaszilás		r. kath.			1							
14	Jósvafő		ref.					1	1				
15	Perkupa		«					1	1				
16	Tornaszentjakab		r. kath.			1	1						
III. Encsi járás.													
17	Abaujdevecser			1	1								
18	Alsófügöd			1	1								Iskolátlan
19	Büttös		állami			1							
20	Csenyéte		«					1					
21	Detek		r. kath.			1	1						
22	Encs		«			1							
23	Fancsal			1	1								
24	Felsőméra		r. kath.	1	1								
25	«		ref.					1	1				
26	Felsőgagy		állami			2	1						
27	Fülökércs			1	1								
28	Gagyapáti			1	1								Iskolátlan
29	Gagyvendégi		állami			1							
30	Garadna		«					2	1				
31	Krasznokvajda		«			1	1						
32	Litke		«			1	1						
33	Szala		ref.			1			1				
34	Szemere			1	1								

A már biztosított épületek kövér számokkal nyomattak.

Polyószám	Az iskola megnevezése		Az iskola jellege	Az 1925. óta kielégített, vagy az építési program szerint kielégítésre váró elemi iskolai építési szükséglet								Megjegyzés		
	község	iskolai körzet		iskolátlan, vagy kevés iskolával bíró községben (új iskola)		az iskola zsufoltságának megszüntetésére		rossz épület helyébe						
				a belterületen	a külterületen	a belterületen	a külterületen	a belterületen	a külterületen					
				tanterem lakás	tanterem lakás	tanterem lakás	tanterem lakás	tanterem lakás	tanterem lakás					
IV. Gönci járás.														
35	Abaujvár		ref.											
36	Gönc		r. kath.			1	1					2		
37	«		ref.			1								
38	Hidasnémeti		r. kath.			1	1							
39	Kovácsvágás		ref.			1								
40	Nagyhuta		r. kath.	1	1								Iskolátlan	
41	Pálháza		állami									1	1	
42	«		«			1	1							
43	Telkibánya		ref.			1	1							
44	Tornyosnémeti		r. kath.			1								
45	Vilmány		«			1	1							
46	Zsujta			1	1									
V. Szikszói járás.														
47	Alsóvadász			1	1									
48	Aszaló		r. kath.			1								
49	Csobád		«			1	1					1	1	
50	Felsővadász		«			1	1							
51	Halmaj		«			1	1							
52	Hernádszentandrás		ref.			1								
53	Homrogd		g. kath.									1		
54	Kiskinizs		ref.			1						1	1	
55	Léh		r. kath.			1	1							
56	Monaj		«									1	1	
57	Onga		állami			1								
58	«	Onganjfalu				1	1							
59	Szikszó		r. kath.									2	1	
60	«		«			2	1							
61	Tomor			1	1									
				Összesen:		13	13	1	1	34	17	1	19	14
				Ebből már biztosítva:		2	2			4	2		8	6
				További szükséglet:		11	11	1	1	30	15	1	11	8
BARANYA VÁRMEGYE.														
I. Baranyavári járás.														
1	Lapáncsa		r. kath.			1								
2	Lippó		«			1	1							
3	Magyarbóly		«			1	1							
4	«		ág. ev.			1								
5	Sárok		r. kath.									1	1	
6	Villány		«			1	1							

A már biztosított épületek kövér számokkal nyomattak.